

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЈОВАН ДУЧИЋ: ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ

Издаје

Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

За издавача

академик Владимир С. Косић

Главни уредник

академик Зоран Кнежевић

Уредници публикације

академик Љубодрај Димић
дописни члан САНУ Јован Делић

Дизајн корица

Драјана Лацмановић-Лекић

Лектура

Тања Рончевић

Коректура

Ана Барбајесковић
Снежана Крстић-Букарица

Стручни сарадници

Марина Нинић
Мирослав Јовановић

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

Планета ирини, Београд

Тираж: 500 примерака

ISBN 978-86-7025-915-7

© Српска академија наука и уметности, 2021.

Издавање ове монографије потпомогнуто је средствима Дунав осигурања,
Телекома Србије и Српског пословног клуба „Привредник”.

ЈОВАН ДУЧИЋ
ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

САДРЖАЈ

7 | Реч уредника

ЈОВАН ДУЧИЋ: БИОГРАФИЈА

13 | Јован Делић, *Биографија Јована Дучића*

ЈОВАН ДУЧИЋ: ДИПЛОМАТИЈА

57 | Миладин Милошевић и Љубодраг Димић, *Јован Дучић – једна дипломатска каријера*

КЊИЖЕВНО ДЕЛО ЈОВАНА ДУЧИЋА

101 | Јован Делић, *Од личној бола до метафизичких визија*

151 | Мина М. Ђурић, *Сапутници на стази поред пута: Дучићева сагледавања српске књижевности у контексту светске уметности и културе*

175 | Владимир Гвозден, *Културно преношење, књижевни систем и фигура (јуџо)јисца у Градовима и химерама Јована Дучића*

199 | Александар М. Милановић, *Дојринос Дучићевих јуџојиса модернизацији српскоја јесничкој и стандардној језика*

217 | Недељка Бјелановић, *Дучићево стишавање: Јутра с Леутара*

225 | Владан Бајчета, *Дучићева похвала лудости: Благо цара Радована*

245 | Јован Делић, *Дучићев историјски јорјретј претјка и двојника*

ЈОВАН ДУЧИЋ И АКАДЕМИЈА

281 | Злата Бојовић, *Јован Дучић у Српској академији наука и уметности*

305 | Напомене

323 | Скраћенице

ЈОВАН ДУЧИЋ: БИБЛИОГРАФИЈА

327 | Драгана Крстић Лукић и Светлана Симоновић Мандић, *Библиографија Јована Дучића*

РЕЧ УРЕДНИКА

Хваљен и уздизан с највишег и најмериторнијег места као највећи српски лирски песник (Богдан Поповић, Слободан Јовановић), потом оспораван од песника авангарде, затим посмртно идеолошки дисквалификован, Јован Дучић је сто педесет година након рођења остао један од највећих лиричара које смо имали и имамо. За око три и по деценије бављења дипломатијом стекао је глас једног од најугледнијих српских и југословенских дипломата и први је од шефова Посланства Краљевине Југославије добио звање амбасадора. Природно је онда што му је САНУ посветила 2021. годину и ову монографију.

За себе је говорио да не зна ни дан ни годину када се родио, али зато врло добро зна зашто се родио. Онда се од ратног устаничког сирочета из Подгљивља, Хрупјела, и Требиња уздигао до најугледније песничке и једне од најугледнијих дипломатских личности свога времена, сретао се са најутицајнијим, најмоћнијим и најдаровитијим људима свога доба: краљевима, председницима држава и влада, војсковођама, дипломатама, мудрацима, песницима, писцима, критичарима, новинарима, дамама... Напутовао се, нагледао и сазнао света. Три пута је сахрањиван на два различита континента и у два миленијума, па Дучићева биографија обухвата не само богат, узбудљив, често драматичан, испуњен и остварен живот, већ и три његове сахране, односно посмртни повратак на Црквину изнад Требиња. Дучићев животопис нужно обухвата преко сто тридесет година.

Посебно је издвојена и описана Дучићева веома жива дипломатска активност. После издања Дучићевих *Дипломатских списа* (Миладин Милошевић), стекли су се услови да се та изванредно важна Дучићева делатност прецизније сагледа и оцени. Изузетно су тачне биле његове процене опасности од фашизма и оправдани рани страхови од геноцида над Србима, и слутње тога геноцида.

Дучићевој поезији посвећена је највећа пажња. Она је типолошки разврстана у „лирске кругове”, али је посматрана и у „развоју”, па су у сагледавању Дучићевог песништва укрштене синхронијска и дијахронијска перспектива.

Дучић је сматрао да је поезија највиши степен метафизике, па је посебна пажња посвећена метафизичким квалитетима његовога песништва.

Изузетан је Дучићев допринос путописном жанру, толико значајном за српску књижевност од самих њених почетака. Дучићеви путописи се могу разумети као путописни есеји, а сам путописац је овај жанр означио као „роман једног срца и једне памети”.

Ова монографија је истакла Дучићев огроман допринос развоју есеја код Срба. Подстицаји су долазили из француске књижевности, превасходно од Монтења. Есеј је за Дучића жанр човековог самотражења, самоиспитивања, самопревазилажења, самосвести и самосазнања. Есеј је у основи његове путописне (*Градови и химере*), контемплативне (*Јуџира с Леуџара и Блајо цара Радована*) и књижевнокритичке и аутопоетичке прозе (*Сџаза њоред џуџа и Моји саџуџници*). И данас су драгоцене многе Дучићеве књижевнокритичке оцене, али и искази о његовом схватању природе критике. Дучићева есејистика је у овој монографији сагледавана и у компаративном контексту.

Миладин Милошевић је истакао да је историја била Дучићева опсесија, по чему је веома близак Иви Андрићу. Дучићева књига *Гроф Сава Владиславић* несумњиво је једно од најоригиналнијих и најнеобичнијих историографских дела, писано као животопис вероватно највећег дипломате међу Србима, али у служби руског царства, и као дело о пишчевом претку и двојнику.

Настојали смо да представимо Дучићево стваралаштво у целини, поштујући и појединачност свакога дела. Тако ће читалац стећи пунији утисак о Јовану Дучићу као песнику, дипломати, путописцу, есејисти, књижевном критичару и историографу, и о сваком његовом делу појединачно.

Посебна пажња је посвећена академику Јовану Дучићу, односно Дучићу у Српској краљевској академији. Многа документа и сазнања су први пут пред широм научном јавношћу.

Дучићева библиографија је нужно селективна. Рад на овој монографији показао је колико недостаје комплетна и потпуна Дучићева библиографија.

Ово дело је настајало у време пандемије: жалимо што су два аутора била принуђена да откажу своје прилоге. Утолико више захваљујемо свим ауторима, зато што су радили у отежаним условима. Одужен је, упркос пандемији, део дуга великом песнику и дипломати Јовану Дучићу.

Љубодраг Димић и Јован Делић

КУЛТУРНО ПРЕНОШЕЊЕ, КЊИЖЕВНИ СИСТЕМ И ФИГУРА (ПУТО)ПИСЦА У ГРАДОВИМА И ХИМЕРАМА ЈОВАНА ДУЧИЋА

Владимир ГВОЗДЕН

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Јован Дучић заузима почасно место у канону српске културе, а његово дело је саставни и незаобилазни део наше књижевне класике. Дучић је припадао типу песника и ствараоца који је непрестано углачавао своје дело, стихове, путописе, огледе – а то читаоци изгледа препознају и због тога га посебно цене. Он се посматра као „обожавалац културе” који има „врло развијен историјски смисао” и из прошлости доноси „крти шум драгоцен старог бруката” (Савић-Ребац 1988, 374), али који то не чини у бекству или повлачењу, већ у делатном додиру са властитом савременошћу, упијајући знања и вештине са самих врела европске културе. Његова поезија је, како пише Аница Савић-Ребац, „поезија културе, а ток његова образовања је био такав да је тек постепено и доста доцкан дошао до најоригиналнијих врела културе. И тек онда је цела његова уметничка личност проговорила” (1988, 373).

Књижевни рад Јована Дучића испољавао се у оквирима различитих жанрова, али је приметно да су проучаваоци своју пажњу превасходно усмеравали ка поезији. Разлог за то не лежи само у прихваћеној хијерархији књижевних жанрова, већ и у идеји да његови стихови заиста надмашују све друго што је написао, као кад Милан Кашанин пише: „престиж и сјај Дучићевих стихова учинили су да се о њему говори искључиво, или бар

Јован Дучић у природи
(АСАНУ 15068–660)

највише, као о песнику” (Кашанин 1968, 347). Дучићу су, као што истиче Предраг Палавестра у *Историји модерне српске књижевности*, „признате највеће заслуге за усавршавање песничког израза новије српске лирике и за развој српског стиха” (Палавестра 1986, 253). Књижевна критика непрестано изриче ниске сјајних речи у част овом песнику. Примера ради, Слободан Витановић тврди да је Јован Дучић „један од највиших и најсјајнијих споменика једне велике епохе српске књижевности” (Витановић 1994, XII), док Славко Леовац у тексту „Место Јована Дучића у српској књижевности” пише: „Јован Дучић је изузетна појава у српској култури... У Дучићевим делима лиричност је примарна у песмама и путописима, чак и у његовим есејима... У том погледу говоримо о Дучићу као изузетној појави која се такмичи са Лазом Костићем” (Леовац 1996, 9). Овај низ се свакако може проширити и другим важним именима. Но ови наводи су тек имали за циљ да дочарају владајућу слику о Дучићу као песнику. Нема никакве сумње око тога да ми о Дучићу знамо много као о песнику и сјајном стилисти, а много мање о њему као интелектуалцу, путописцу и есејисти.

Али без путописа и есеја је тешко, ако не и немогуће, разумети изузетну фигуру Дучића књижевника и интелектуалца и његову улогу у богаћењу могућности српске књижевности, чији је важан елемент и оно што смо назвали српска путописна култура у раздобљу између два светска рата (в. Гвозден 2011). Дучић је био велики путник (в. Гвозден 2003), и то не само у својству студента или дипломате, већ и један особени, интелектуални путник, чије се кретање одвијало међу књигама исто колико и у стварном животу – о томе не само што сведоче непосредни трагови у његовим списима, већ и изузетно богата библиотека од преко пет хиљада књига која се налази у Требињу. Хоризонт тог богатог путовања уливао се и у писање. Његова путописна проза, писма из Швајцарске, Француске, Грчке, Италије, Шпаније, Палестине и Египта, најпре објављивана у часописима

Зора из Мостара, *Српском књижевном гласнику* и новинама *Полијика* из Београда, окупљена у два издања за његовог живота под насловом *Градови и химере*¹⁶⁸, углавном је бивала занемарена или је о њој говорено успутно, а све до осамдесетих и деведесетих година 20. века приметан је недостатак темељних истраживачких радова (за преглед критичких текстова видети Гвозден 2005). Но од осамдесетих година однос науке о књижевности према путописној литератури изменио се увидом да су путовања и писања о њима отварају модерној књижевности перспективе проблемског опажања простора и времена, географије и историје. Показало се да, историјски посматрано, искуство путописа наглашава и доказује нестваран и прелазан карактер облика стварности током времена, као и да производи искуство другости и утврђује и оспорава властито саморазумевање (Bassnet 1995, 92–94).

Па ипак, још између два рата су поједини критичари, говорећи о *Градовима и химерама*, основни акценат оправдано стављали на њихову иновативност и улогу у стабилностању жанра у систему српске књижевности (Мирковић 1936, 335). У идеализованом и једностраном говору у прилог модернизације (као скупа одређених универзалних потенцијала и њиховог испољавања) могло би се рећи да је Дучић својим путописањем унео извесне хоризонте – не толико географске колико стилске, па и идеолошке – који су српској књижевности недостајали. У том смислу, *Градови и химере* као да истовремено означавају „младост” и „старост” – у њима су без сумње присутни многобројни трагови европске културе у фактографском и културолошком смислу, али исто тако постоји претпоставка да они ступају у активан дијалог са жанром путописа, и то не само кроз механичка помињања, већ и у једном дубљем слоју истинског усвајања нечега што би се могло назвати традиција хуманистичког (путо)писања (као и противречности које она носи).

Ову претпоставку о снази културног преношења још више заоштрава увид да Јован Дучић познаје кључне идеје књижевног путописања и пре толико хваљеног званичног сусрета са Западом (в. Gvozden 2009), што се најбоље види у његовом приказу путописа Марка Цара који је изашао 1898. године. У овом кратком приказу присутно је одлучно залагање за концепцију књижевног путописа који се неће бавити „дугим описивањем... ручкова, вечера, патња у збрци жељезничких кретања” (Дучић 19696, 197), и посебно се указује на значај два путописца, Љубомира Ненадовића, због његовог „живог и ријетког хумора”, и Милана Јовановића, због „научничких опсервација” (Дучић 19696, 197–198). Овде се вреднују два типа путописа или, боље речено, истиче се избор између два типа путописања која су владала деветнаестим веком: или писати романтичарски путопис обележен печатом властите личности, или писати научнички, позитивистички путопис. Марко Цар, свакако, бива сврстан у прву групу као „човек широке и здраве интелигенције, књижевник по инстинкту”. Истовремено је истакнуто и критичко становиште значајно за разумевање *Градова и химера*: „...г. Цар није познат као једне врсте аматер-апсолутиста, који чешће намјерно обилази и шаблон и правило, само да вјерније забиљежи свој утисак, своје успомене, своје угодности, неугодности, своје симпатије итд.” (Дучић 19696, 198). Дакле, индивидуализам ствараоца не дозвољава му да у потпуности поступа по властитом

Марко Цар (1859–1953)

нахођењу – постоје конвенције и дужан је да им се повинује; у супротном ће оставити утисак аматера што олако изриче недовољно промишљене судове.

Развијајући једну особену економију интелектуалне размене у српској књижевности, Јован Дучић је завршне странице есеја о Исидори Секулић посветио *Писмима из Норвешке*. Овде он инсистира на „преживљености”, и то не било каквој, већ истовремено осећајној и интелектуалној, на нечему што бива преживљено „мудрим очима и дубоком душом” (Дучић 1969б, 112). Дучић изнова, као у случају Марка Цара, изводи једну непосредну и основну разлику између књижевног путописа и „путописа-фелтона”. Први су „дела филозофске синтезе и поетске моћи да разликују и да синтетичу” јер, како се истиче, „није довољно бити писац и отићи да види једну земљу како би написао једну књигу” (Дучић 1969б, 112). Надаље он даје савет шта ваља чинити, доносећи у неколико реченица низ поетичких претпоставки књижевног путописа као жанра, али и својих *Градова и химера*:

„Треба онамо отићи спреман да се све уочи, прими, разликује, пореди, осети, и заволи или омрзне. Не описују се градови него визије, ни народи него расни генији, ни уметничка дела него уметничке могућности, ни култови него њини утицаји, ни догађаји него виши мотиви, ни историја народа него историја духа и душе. Нема тежег рода него путопис, јер нема опсежније студије него студије о једном расном генију; ни можда веће вештине него дати кроз привидно наивну уметност оно што је предмет личне науке и ерудиције. Али ни личнијег песничког сензибилитета него у додиру са једном туђом земљом” (Дучић 1969б, 112–113).

Овде се понавља теза о споју осећајности и интелекта – путопис би требало да буде истовремено спој знања и осећања, емоција и интелекта, као дидактички жанр има функцију сазнања, али истовремено доноси искуство ствараоца, неминовно носећи печат његове личности. Овај сукоб је вид старе алтернативе класичног или романтичног укуса, као и између интелигибилног или сензибилног као врхунских вредности у поимању света.

Путопис, како истиче Дучић, не може писати „књижевни турист”, већ само онај ко у једној земљи остаје, односно онај ко бива усредсређен на њене „есенције”, као што су расни геније, уметничке могућности, виши мотиви историје, дух и душа народа и сл. Путопис је, поред тога што у себи носи личну димензију песника, увек и научно дело у којем се одмах „препозна шарлатан”; али је путопис „увек

један роман о себи”, па се одмах „препозна и празнослов” (Дучић 1969б, 113); и, коначно, „добар путопис” (тј. књижевни) „тражи велика уметничка средства стила”, па се одмах „осети непесник” (Дучић 1969б, 113–114). Последња реченица текста о Исидори Секулић изнова истиче двојство путописног жанра, који је, према Дучићу, „аутобиографија једног срца и једне памети” (Дучић 1969б, 114).

Дучић је у свој текст уградио „талог знања”, богати свет текстова и интертекстова, али је такође, посматрано у контексту српске књижевности, уједно исказао знања и опажања других која су већ била присутна, као што је и сам допринео учвршћивању, а каткада и оспоравању одређених перспектива.¹⁶⁹ Кратко сагледавање наслага традиција и конвенција европског путописа, уз стављање нагласка много више на „књижевно преношење” (Doležel 1991, 217; Giljen 1982, 61) него на појединачне утицаје, потребно је како би се поставила у контекст теза да Јован Дучић долази на крају једне линије развоја европске књижевне традиције.

Опис је саставни део речи путопис, с тим да се мора имати у виду да кроз дескрипцију знање и вредновање циркулишу текстом. Опис није тек пуки орнамент или украс, парергон овде пробија систем значења текста. Путопис је умногоме дидактички текст, средство за преношење различитих информација. Уз то, он је увек, макар и као веома далек одјек, водич. Али путопис – то је Дучић веома добро знао – увек има и карактер покушаја, увек је химера, било као мањкава слика неодређене и неухватљиве стварности, било као симболистичка неман индивидуалне инспирације која „кривотвори” стварност. Поред поменутих напетости, Адријан Пасквали је успешно издвојио сукобљене, супротстављене силе које владају двема темељним литерарним делатностима, читањем и писањем путописа, без чијег деловања су незамисливи и *Градови и химере*:

„а) путник који пише – писац који путује: непосредно и наивно опажање стварности – посредована визија; једноставан и прозиран стил – литераризација која прерушава; б) путник – собни ерудита: искуство – књишко знање; непосредна, искрена реч – обележена реч, цитат или плагијат; сведок – манипулатор, кривотворац; в) путник – туриста: испитивање света – путник у временској стисци; размена, дијалог између култура – отимачина, крађа” (Pasquali 1994, 31).

Наравно, ови парови се могу поклапати у зависности од тока расправе и позиција коју учесник заузима. Најчешће се, као што се види из критика Дучићевих путописа, расправе воде између статуса путника/туристе, путника/собног ерудите и, дакако, између „непосредних” и „обележених” речи. Јасно је да сваки путопис носи сигнале других путописа, односно онога што се може назвати „путописна традиција”. То није скуп механичких утицаја, већ усвајања поетичких и идеолошких претпоставки које доминирају традицијом (европског) путописања.¹⁷⁰

Постоји низ елемената модерне путописне културе који су уочљиви и у Дучићевом писању у различитим равнима, од аналогича, помињања и цитата, до читавих идеолошких структура.¹⁷¹ *Градови и химере* као „хибридни књижевни род”, како их је назвао још Милан Кашанин (1968, 348), подразумевају учешће различитих знања и начина писања.

У путопису су, за разлику од Дучићевих дипломатских извештаја, на пример, у већој мери присутни, као већ код Хорација у *Пуџу* у *Бриндизи*, аутобиографска димензија, хоризонт културолошке анализе, етногеографска запажања, књижевне референце, есејистички начин писања. Блиску везу есеја и путописа у Дучићевом случају најбоље је истакао Славко Леовац, који је поглавље књиге *Јован Дучић: књижевно дело* посвећено *Градовима и химерама* насловио „Путописни есеј”. Међутим, књижевни путопис био би незамислив без тог есејистичког елемента, који се у *Градовима и химерама* знатно ослања на француску традицију Монтења, који је путовање посматрао као вежбу духа, али који је у жанр есеја унео уопштавања као просте индукције, односно збрајања примера, што ће бити основна стратегија и његових многобројних следбеника (в. Гвозден 2017).

Одавно је уочено да се есеј и путописprotиве било каквом јасном означавању и истичу као наджанровски системи који укључују различите могућности писања. „Неодређеност” и „неухватљивост” су део њихове природе, као и парадокси који проистичу управо из двосмислене позиције мислећег субјекта и субјекта мишљења. Мисао се креће „напоље”, у свет, а субјект заузима положај ауторитета, као неко ко свет посматра са стране – отуда се мисао враћа субјекту, као у случају „ја” којим се окончавају *Градови и химере*.¹⁷² Они чине део културолошког процеса „есејизације” других облика писања (Епштејн 1997, 57–58; Berger 1964, 203; Bogosavljević 1983, 6) и заправо стоје на почетку процеса који је касније у српској књижевности освојио роман и приповетку. И есеј и путопис јавили су се као покушај успостављања универзалности у свету разлика – оба жанра спадају међу основне видове испољавања „хуманистичке митологије” о јединственом људском субјекту. Коначно, путопис је од есеја наследио „енергију узајамних препрека, трења и супротстављања делова који не одговарају један другом” (Епштејн 1997, 76), а који своје темеље налазе у „ауторству”, у снажном јамству индивидуалног сведочења о „општим” питањима.

Дучић је такође наследио амбивалентан однос путописа према реалности – стало лебдење жанра између екстремног субјективитета и фикционализације: „...однос писца путописа према стварности никада није било питање објективитета насупрот субјективитета, већ питање права да се реинтерпретира стварност кроз медијум личног искуства. Само када је то право потпуно афирмисано путопис стиче потенцијал да постане књижевни” (Bogosavljević 1983, 7). Путопис је, као што је истицао у својим аутопоетичким текстовима Дучић, увек израз личног искуства, али истовремено писац не може да игнорише стварност у потпуности, јер у том случају прекорачује границе жанра. Како је метафорички изражено у једноставном и прецизном наслову књиге, писац увек лебди између „градова” (као нечег „стварног”) и „химера” (као легенде или фантазије о „стварном”, којој нужно прети опасност да се исувише удаљи од „стварног”).

Но, како се чини, основна напетост унутар *Градова и химера* је управо она коју је издвојио сам Дучић у случају Марка Цара и Исидоре Секулић: довести у равнотежу информативну (интелектуалну) и естетску (поетску) функцију путописа, описати градове и истовремено стварати химере. У строгом смислу, симболизам је у супротности са писањем путописа, односно са његовом интелектуалном и информативном страном, јер

Панорама Букурешта (АЈ-377, 3Ф)

користи сирови материјал стварности за једну аутономну структуру; путопис се никако не може одвојити од саме стварности а да не изгуби свој жанровски идентитет – отуда налазимо бројне елементе из других дискурса (Bogosavljević 1983, 228). Сходно томе, борба наглашеног естетизма и симболизма и традиционалног путописања чини специфични извор напетости *Градова и химера*.

Поменути принцип селекције веома се лако уочава у равни описаних земаља и народа у Дучићевом делу. Војислав Максимовић је песнику замерио „својеврстан и тенденциозан избор. Тако да нема његових импресија из неких градова у којима је дуже живио – Букурешт, Будимпешта, Цариград и Софија – што је очит знак одређеног афинитета” (Максимовић 1969, 257). Можда је у питању лични афинитет, као што може бити у питању и зависност од политичких и културних мапа прве половине 20. века. Али, чини се да је пре у питању Дучићев дуг европској путописној традицији. Наиме, градови и крајеви описани у *Градовима и химерама* су већ одавно били повлашћена места књижевних и образовних путовања. Очигледно је, наравно, да је Дучићев избор „тенденциозан” у том смислу што високо вреднује „културе Југа” (у најбољој традицији „образовних путовања”) насупрот „хладноћи Севера” – поларитет који, са негативним или позитивним предзнаком са једне или друге стране сеже од Тацитове *Германије*, преко протестантске и католичке Европе, до идеологије наполеонских ратова и књиге *О Немачкој* госпође де Стал.

У *Градовима и химерама* се укрштају, а често и сукобљавају, две традиције књижевних путовања, или барем њихови идеални типови – просветитељска и романтичарска. Овде изнова стојимо пред укрштајем традиционалних парова као што су ум/срце, интелект/осећања. Као што каже Дучић, путописац мора емоционално да „осети, заволи или омрзне”, али и истовремено рационално „прими, разликује и упореди” (Дучић 1969б, 112). Знање се у *Градовима и химерама* организује, уређује, класификује, трага се за суштинама, а као главно просветитељско оруђе за овладавање објектом користи се апстракција (Horkheimer, Adorno 1989, 26). Дучић каже да је „писао те своје ствари, које су биле врло мало опсервације о самој земљи, а које су се, напротив, увек односиле на оно што је битно и најдубље, а то је геније једне расе” (Дучић, 1932). С једне стране је есенцијалистичко трагање у духу научног позитивизма с краја 19. века онако како га је песник разумевао и користио, док је са друге лиризам, толико карактеристичан за Дучића, дат у описима природе (Алпи, Јонско море, Херонеја, Палестина), који претпостављају стапање субјекта доживљаја и објекта описа.

Путописац Дучић је сматрао да је истовремено могуће (научно) представити културу као збир непроменљивих вредности и етничку психологију (уметнички) обухватити само једном метафором. У једном разговору он је чак показао неслагање са тим да се за његове описе земаља у којима је, како каже, „живео”, употребљава назив „путопис” инсистирајући на таквим (неодређеним) одредницама као што су „истинске рефлексije о генију” или „осведочења о историји”, супротстављајући дубок увид и рефлексiju о културама плитким импресијама путописца (Дучић 1932, 442).

Сам песник, дакако, усваја бројне типове путописања наслеђене из 18. и 19. века. Између осталог, на једном месту у *Градовима и химерама*, имајући на уму пре свега Де Местра, он високо вреднује традицију „путописца из фотеље”: „Најбоље је описивати своје путовање као Французи, који нигде не путују него седе код куће, али који зато напишу најлепше путописе” (Дучић 1940, 275).¹⁷³ Истовремено се, у исказу који наводи Меша Селимовић у Напомени за издање *Градова и химера* из 1969. године, надовезује на традицију писца-дипломате: „Али то не беху путописи; покушавао сам увек схватити душевни и духовни живот земље, и задржао се једнако на оном што је од вечне вредности и карактеристично по дотичан народ. На том пољу не беше само књижевник, него и дипломата, који мора безусловно да познаје националне карактеристике” (Дучић 1969, 333). Овакав Дучићев отпор према савремености и трагање за „вечним вредностима” и „националним карактеристикама” парадоксално уједињује просветитељску традицију објективног сазнања о „човеку” и паралелну традицију националних карактеризација, која се (опет парадоксално), ослањајући се на схватања Монтескјеа, Канта, Фихтеа, Хегела, Шопенхауера и (нарочито) Хердера, ујединила крајем 19. и почетком 20. века у карактеролошким покушајима Тена, Ле Бона, Вунта, Дилтаја, Цвијића и Дворниковића и чак допустила могућност говора о два типа карактерологије – импресионистичкој и научној (Дворниковић 1939, 124).

Такође, Дучић наслеђује понешто од три главна облика путовања: ходочашћа, путовања (у ужем смислу) и туризма (Pageaux 1994, 31). Од ходочашћа *Градови и химере*

Пасош Јована Дучића као секретара Посланства Краљевине Србије у Атини, 18/31. фебруар 1917. (АСАНУ 15068–633)

наслеђују, поред самог путовања у Палестину, једну општу тежњу ка избегавању говора о овоземаљском животу, о његовим непоузданостима, и истовремено настојање да се говори о суштинама. Од путовања у ужем смислу наслеђује карактер индивидуалног чина и личне одлуке, интересовање за одређене светске призоре, као и поменути карактер „образовног путовања” у циљу личног усавршавања и усвајања европских културолошких образаца, пример оптимистичке вере у могућност знања о другом, јер причање о путовању је веома оптимистичан и позитиван чин – изговарање једног „да” – који увек изнова говори о могућности и вољи путника да осмотри простор и време других људи како би разумео јединство људског духа и различитост друштава и облика колективног живота. Путник себе посматра као једног од кључних тумача света и историје, зато он обично поседује мудрост или филозофски дух (Pageaux 1994, 32). И, напослетку, Дучић садржи нешто и од туристе, иако се у *Градовима и химерама* критички односи према туризму. Јер, шта су шетње по алпским падинама или вожња бродом на Нилу него примери туристичких рута тога доба. Човеку модерног доба се жури, а Дучић – који се није одвајао од свог аутомобила „Египћанина”¹⁷⁴ – тек вапи за успоравањем, одражавајући, попут других путописаца између два рата „искуства и сведочанства сабрана у свету који је дефинитивно искидан, фрагментован, хаотичан” (Pageaux 1994, 34; Bauman 1996).

У разумевању обрасца путника и путовања ком припада наратор *Градова и химера*, од користи може бити типологија коју је Цветан Тодоров установио у случају француских путописа. Наиме, у одељку „Портрети путника” у књизи *Ми и други*, овај аутор је путнике поделио у десет категорија: асимилатор, профитер, туриста, импресиониста,

асимиловани, егзот, изгнаник, алегориста, разочарани, филозоф (Тодоров 1994, 328–336). Ако се постави питање којим од ових типова одговара Дучић, одмах постаје јасно да се он никако не може сместити у групу асимилатора, који друге културе описују у кључу недостатака у поређењу са властитом културом; такође није профитер, путник који путује превасходно из пословних разлога; сам одбија да буде туриста (мада се мора признати да у његово време туристичко путовање стоји на почетку сваког путовања); није асимиловани – не упознаје друге да би живео са њима, већ да би их боље разумео; није ни изгнаник, као што углавном није ни разочарани, већ много чешће управо очарани путник.

Дакле, у личности наратора *Градова и химера* у највећој мери се сједињују импресиониста, алегориста и филозоф. Као импресиониста, он је, да искористим Тодоровљеве речи, „веома усавршени туриста” (Тодоров 1994, 330), који има много више времена од уобичајеног туристе и који са путовања не доноси уобичајене сувенире, већ скицу будућег књижевног текста. Дучић-импресиониста приказује различите доживљаје, необичне слике природе, субјективна запажања о обичајима других, еротске сусрете (Пољакиња, Холанђанка), звучне перцепције. Упркос томе што у аутопоетичким исказима претендује на „научничке” увиде у вечну природу народа и култура, код њега је имплицитно присутан став импресионисте, по ком појединац има неприкосновено право да ствари доживљава на свој начин. Међутим, сукобљени импресиониста и научник заодевају се у одоре алегористе, који често говори о неком страном народу да би утопијски расправљао о властитој култури. Пишући путопис, Дучић-алегориста сасвим сигурно жели да оствари добит на симболичком плану. Све то нас води до фигуре филозофа-путописца, који жели да посматрајући разлике међу народима доспе до нечега што је опште, а то опште је, као што ће бити показано, књижевност као особен тип знања који се обраћа „човеку”.

Конечно, Дучић неминовно одражава и парадокс традиције: њене чари зависе од талоба који она преноси као властиту идеологију, али ако бисмо тај талог престали да пречишћавамо, кретање би било заустављено – писање утопијски поништава оно што му даје смисао. Његова проза није просто дескриптивна проза, то је уједно и откривалачко писање – откривање себе и других. Истовремено, он је писац који долази далеко после „времена открића” култура о којима пише, времена које се у српској књижевности везује за Доситеја и његово доба, а у европској за тзв. „империјализам маште”. Отуда се представља као човек искуства са интенцијом да буде класик, да властиту алку дода ланцу европске књижевне традиције. Био је он у време писања путописа изнад својих савременика по много чему: књижевној вредности, положају, успеху, материјалном стању; све то је резултовало тежњом ка „аристократизацији” властитог положаја, ка бекству од „једне врсте аматер-апсолутисте”, против кога је сâм иступао у раном тексту у ком је хвалио путописе Марка Цара.

Као и сви путописи, *Градови и химере* укључују тврдње, претпоставке, ставове, који су по свом својству идеолошки, тј. изражавају уверења о одређеним скуповима културолошких, друштвених и политичких чињеница, односа, вредности и моћи. Пошто је текст произведен у одређеном социјалном и материјалном окружењу, он не може да умакне

изражавању извесних идеолошких (прет)поставки, мада је у самој идеологији представљања правило одвојено од свог функционисања, искључено из искуства језика. Тек језик критике – само метафорично назван „метајезик” – може да трага за тим правилом или скупом правила. Циљ таквог трагања јесте да се обори ваљаност једностраног уопштавања знања и хомогенизације искуства читања *Градова и химера* и укаже дужна пажња сукобљавању значења и ставова у оквиру истог текста, те да се нагласи важност простора писања, проблематике обраћања, разноликости програма „стварности” и/или „химера”.

Градови и химере сведоче о особеној врсти симболизма, о уверењу да историја која почива на јединственим тренуцима може бити уопштена у једном готово теоријском дискурсу који трага за суштинама. Слика Хеладе, Рима, Шпаније, Француске или властите нације доносе помирење различитих историјских равни које одаје утисак трансценденције.¹⁷⁵ Бекство у неодређено време је друга страна симболистичког, готјеовског отклона од баналног, које сведочи о интересу за трагањем за оним што је битно и најдубље:

„Ни у једној земљи у којој сам живео нисам довршио ниједан од својих „путописа”, како их ви зовете. Скоро у сваком свом путопису говорио сам о путовању друкчијем него духовном. Свугде сам желео да научим прошлост и језик народâ где сам живео увек дужи низ година. Тек после тога, писао сам те своје ствари, које су биле врло мало опсервације о самој земљи, а које су се, напротив, односиле на оно што је битно и најдубље, а то је геније једне расе. Тако сам писао о генију старогрчком, генију француском, генију шпанском итд. дакле, већма него о земљи и о ефемерним стварима свакидашњице... мој циљ је ишао много даље од импресија једног путописца” (Дучић 1932, 442).

Димензија трагања за есенцијалним пре свега се односи на изношење националних карактеристика као људских разлика кроз поглед посебне врсте, чији је задатак, како се чини, да унесе систем у разноликост света, којом је Дучић на многим местима фасциниран – од алпског хотела који личи на трансатлантску лађу, преко шароликости путника током пловидбе Јонским морем, све до мешавине и збирке Леванта.

Разлоге везане за „националне карактеристике”, без којих је путопис незамислив, песник је у *Дипломајским њисмима* назвао „психички разлози” и сматрао је да су они важни за „политичара колико и за историчара и филозофа, а нарочито за политички живот једног народа” (Дучић 1991, 259; Букурешт, 30. 3. 1938). У разговору

Јован Дучић у друштву Милорада Драшковића, Воје Маринковића, Мике Живаљевића, једног официра и непознатог лица на Акропољу (АСАНУ 15068–675)

за будимпештански месечник *Литература* (март 1933) песник-дипломата истиче и то да дипломатија мора да ствара привредне и политичке везе, али је такође дужна да нешто учини на културном и моралном подручју, „а ако има етичку душу не може ово да запушта” (Дучић 1991, 31). Сусрећемо се, дакле, са идејом етике писања у којој се потоње представља као допуна политичког рада, као пролаз у двери стабилних и трајних односа и настојања. У ствари, Дучић једноставно решава питање односа историје и књижевности: књижевно дело, попут *Градова и химера*, треба да ступи у просторе универзалних односа. Отуда се савременост – коју стратегије есенцијализма смештају у други план – појављује најчешће у виду анегдоте или успутног доживљаја са путовања или пак као преломљена кроз одређене привидно универзалне, а заправо сасвим историјске идеолошке ставове или бинарне опозиције.

Дучић је сматрао да је искуство које се стиче живљењем наизменично током дужег времена у различитим земљама потпуније од искуства које се стиче живљењем у само једној земљи. Али, не мисли ли то сваки путописац? Разуме се да путовање доноси раскош интернационалних тема, као што сам покрет представља повлашћено оруђе сазнања: „Нигде човек не упозна људе као на путовањима” (Дучић 1940, 275).¹⁷⁶ Истовремено, путопис је увек повлачење граница, неминовно редуковање културне разноликости. А такво повлачење граница са своје стране доводи у питање универзалност сазнања. Како онда помирити два става: универзалност вере у „народни дух” и разлике међу културама?

Европа деветнаестог века је била поприште трке појединачних култура за сопственом националношћу, а борба за културу била је већа нужност него борба за нацију, пошто је била неопходан предуслов за настанак нације – хијерархије култура и повлачење граница властите културе (много више него територије) имале су задатак да одреде национални идентитет (Дуринг 2001, 41). Због тога су империјалистичке нације себе сматрале светско-историјским културама и као такве биле опажане од других – тако је и у случају Дучићеве слике Француске и Енглеске. Управо стереотипи о културама које су производили „велики” водили су ка теорији културе, носећи у себи све „тешкоће да се замисле други људи” (Skeri 1999), јер је „наше понашање према другим људима одређено... начином на који их замишљамо” (Skeri 1999, 121). Дучић је, према једном исказу из *Јушара са Леушара*, био свестан идеологије разлике која је владала тадашњом Европом: „Људи мрзе не само оног који је од њих бољи или гори, него још више оног који је од њих друкчији: што значи да мржњи нема краја. Друкчији човек, увек значи загонетан, двосмислен и, према томе, подмукао и опасан” (Дучић 1969а, 51). Страност је последица алтеритета који може да води ка ирационалности, а двосмислени етнички стереотипи нису само књижевне природе, нити је њихова функција само књижевна. Као што истиче Елејн Скери, способност замишљања других има велику снагу управо у великој књижевности, чији утицај не преноси само уметничку, већ и политичку идеологију. Отуда Дучић улази у стару литерарну и интелектуалну авантуру у којој су представе једних народа о другим, као и њиховог говора, обичаја, понашања, традиције, неодвојиви део културе европских народа. У том смислу, путописац се у *Градовима и химерама* несумњиво показује као заступник „западне цивилизације”, чија је реалност везана за државе-нације.

Кључни појам европског писања нације, „дух народа”, Дучић – под непосредним утицајем Ренановог предавања „Шта је народ?” – користи у есеју „О родољубљу”: „Колективни дух једног народа, то је производ заједничке прошлости, историје, заједно подељених срећа и несрећа, победа и пораза. Колективни дух представља истодобно и материјалну и моралну област: заједничке жртве у крви за исте принципе и за исти идеал” (Дучић 1969а, 107).¹⁷⁷ Следећи Ренана и заједно са њим преузимајући волунтаристичко одређење нације које потиче из Француске револуције, Дучић у „Писму из Египта” износи следеће: „Народ, то не значи заједничка земља, заједничко име, ни заједнички језик, него колективни дух, или још боље колективна душа” (Дучић 1940, 307). А ако је национални идентитет нешто што упућује на дух, а не, према наводно супротном детерминистичком моделу, на крв и тло, онда ништа не може бити природније него да се покуша разумети и описати такав колективни дух који је ствар воље његових припадника, као и заједничке традиције којој они припадају (Woolf 1996, 14; Bilefeld 1998, погл. „Грађанин – нација – држава”). Отуда се може рећи да је проблем индивидуације нације у *Градовима и химерама* постављен као питање наративног континуитета, односно продукције и репродукције прича које утемељују нацију.

Међутим, корени таквих прича ипак нас враћају важности тла за настанак и очување нације и њеног идентитета, па се показује да „противречни” Дучић у путопису преноси важност обе основе за моделовање модерне нације, и нације воље и нације тла. По тоњем дискурсу припадају пре свега бројна антропогеографска запажања, према којима је човек духовни и културни развој зависан од географског окружења: „Све што се роди на једном тлу носи боју и атмосферу тла на којем се родило...” (Дучић 1940, 266). У духу такве двоструке традиције у *Градовима и химерама* дух нације одређује њену скривену историјску судбину, свака нација треба да потврди своје постојање, индивидуалност или „душу” ступајући на позорницу историје. Народи и нације као политички народи су одређени ентитети који су различити, али захваљујући самој обједињујућој нарацији бивају постављене у оквир сталности и универзалности (Хобсбаум 1996, 12).

У складу са оваквим погледом на Европу као хегеловски домен националних држава одређених кроз настајање као политичко опредељење, Дучићево време обележено је и покушајима да се карактерологија народа заснује на научној, психолошкој основи. По узору на бројне радове у оквиру већих европских култура, то је на тадашњем југословенском простору покушао Владимир Дворниковић¹⁷⁸, који већ на првим страницама обимне *Карактерологије Јуџословена* износи шта је задатак научне психолошке карактерологије: „да се свесно и систематски израде средства и методе за душевне портрете како човека појединца тако и целокупног народа” (Дворниковић 1939, 18). Из његовог приказа се види да су радови ове врсте у првим деценијама прошлог века били присутни код свих европских народа, као и да су били вид научне моде.¹⁷⁹ Поглавље „Карактерологија народа”, које обухвата историјат и идеје које су руководиле дисциплином, значајно је и за разумевање позиције наратора *Градова и химера*. Дворниковић указује на постојање две врсте карактерологија. „Импесионистичка карактерологија”, како је назива, не може да осветли „сву унутрашњост у свим њеним димензијама” (Дворниковић 1939, 124), мада сматра да није без интереса истаћи да је и „један педантан мислилац као што је био Кант

покушао да импресионистички окарактерише читаве народе и земље једном једином речју” (Дворниковић 1939, 124). Дворниковић тврди да такве импресије, типови, „основни елементи” могу да буду само почетак научне карактерологије, постављајући кључно питање које лебди и над Дучићевим путописом:

„Али, шта је карактер целог народа? Шта је то „Енглеz”, „Немац”, „Рус”, „Француз” као душевни тип и засебна карактерна структура? Је ли то нека сума, „просечна схема” на основу што већег броја чланова тих народа, или идеални тип коме се једино велики представници тих народа више-мање приближују? И, најзад, којим путем да се дође и до „схеме” и „до идеалног типа”, у коме би све битне карактерне црте једног народа биле садржане? Колико треба да „ухватимо” карактер појединца – а тек карактер целог једног народа *à travers les siècles!*” (Дворниковић 1939, 126).

Након осврта на различите покушаје у трагању за епистемолошком основом дисциплине, Дворниковић истиче да су прве обриси и идеју модерне карактерологије нагостили Монтеcкје, Кант, Фихте, Хегел, Шопенхауер и Хердер, али да особито од Дилтаја „може да буде говора и о стварним почецима и научним основима за психологију и карактерологију народа” (Дворниковић 1939, 131). Дилтај је у *Уводу у друштвене науке* (1883) дошао и на идеју о „индивидуалистичкој животној целини једног народа” и сматрао „карактерологију народа кључем и предусловом за психолошко разумевање историје, колективних појава културе, уметности, социјалног живота – али ништа мање и великих духовних стваралаца као индивидуалисаних личности” (Дворниковић 1939, 132). Дакле, Дворниковић себе, без обзира што и његове карактерологије данас могу да изгледају сувише смеле и „импресионистичке”, сврстава у „научничку” групу проучавалаца који су сведочили о тежини успостављања саме дисциплине, као и о тежини долажења до уопштених националних карактера. Међутим, уочљиво је да је Дучић – без обзира што властиту делатност жели да представи као силажење у „дубине” – пре био на страни лакоће изношења националних карактеристика, него што се упуштао у било какву расправу о њиховој епистемолошкој заснованости.

Отуда за њега нису толико значајне поменуте научне основе колико активан процес међусобног приписивања мишљења, убеђења, намера и значења представника једног народа о другим народима, који је присутан у европској књижевној и нарочито путописној традицији и који би спадао у оно што Жак Ле Гоф назива „менталитети”.¹⁸⁰ Па ипак, чини се да је у Дучићевом случају, као што је већ истакнуто, посебно важно име госпође де Стал, коју неки њени

Госпођа де Стал (1766–1817)

савременици посматрају као утемељивача науке о националним карактеризацијама. У имагинарној Европи, створеној у њеној књизи *О Немачкој*, списатељица је замислила Европу органских националних култура, дајући један сасвим нови смисао и интензитет етиологији националних карактеризација са којима модерна наука опрезно рукује, али које су очигледно биле веома важне за настанак модерне Европе у форми низа појединачних нација-држава.

Осим тога, када је о „научним карактерологијама” реч, епистемолошка основа која им је 1813. године давала ваљаност, био је њихов циљ који је одговарао Њутновом индуктивном научном методу – извести ваљане опште закључке из низа опажених података. Од Дучићу сродних мислилаца, најпознатији поборник лакоће карактеризација био је Гистав Ле Бон. За разлику од већине психолога који су, с једне стране, говорили о тешкоћама изношења националних карактеризација, док су, с друге, такве карактеризације ипак олако износили, Ле Бон је отворено говорио о лакоћи карактерисања. Према његовом схватању, читави национални карактери могу се обухватити са неколико црта, кроз поступак који је видљив и у бројним наведеним примерима из *Градова и химера*.¹⁸¹

Ма колико било мањкаво или подложно критици, приказивање других култура представља темељну људску делатност, али и битан елемент књижевног система. Уосталом, културни национализам се схвата као поуздано средство за борбу против културне хомогенизације, јер вредност је замислива само кроз разлику. Један од савремених тумача Дучићевог дела, Еуђен Симион, изражава двојство његовог писања између „високе импровизације” и „дефинисања стила једне културе”:

„Када се то дело прочита данас, има се утисак високе импровизације, као у свим есејима тог жанра: опште филозофско знање, добра оријентација у материји, богата имагинација, моћ изражавања, и коначно, настојање да се чита психологија једног народа и да се помоћу низа срећно изабраних метафора дефинише стил једне културе, или, као што би касније рекли егзистенцијалисти, њен начин да изнађе своје место у свету” (Симион 2000, 14).

Исти аутор, и даље несвесно преносећи поменуто двојство, сведочи да таква интелектуална сањарења данас немају прођу, те да би, са тачке гледишта савремених хуманистичких наука, Дучић могао изгледати превазиђен, „лирски сањар дубоко уверен у то да култура представља збир непроменљивих вредности и да етничка психологија може бити обухваћена само једном метафором”. Међутим,

Гистав Ле Бон (1841–1931)

истовремено се истиче Дучићево уверење да „европски човек може бити спасен својом културом” (Симион 2000, 14), што нас враћа питању националне културе као чувара идентитета и аутентичности. За образовање модерног света пресудни су заоштрени друштвени поларитети, а Дучић, сведок и актер модернизације, покушава да спасе онтолошко јединство у форми „народног духа”, који би требало да буде представник јединствених свести кроз које национални идентитет бива представљен као национална личност („Француз је...”, „Немац је...”, „Рус је...”).

Славко Леовац је, говорећи о Дучићу-песнику, указао на „трансценденталну лакоћу певања у малом лирском облику о крупним питањима човека и света” (Леовац 1985, 293). У духу ових речи могуће је поводом *Градова и химера* изнети следећи став: иако би се могло говорити и о „трансценденталној лакоћи” писања путописа, примереније је писање нације означити као производ „трансценденталне олакшице” која нам омогућује да живимо у свету културе (или, тачније речено, културā). Стога се далекосежна уопштавања не могу оставити по страни, јер она не припадају границама путописа, већ коренима самог књижевног писања. Национални карактер је, као оличење идеје хомогене националне културе, консензусног и непрекидног преношења историјских традиција или ’органичних’ етничких заједница, био основа за поређење култура, а само писање није искључиво рефлексивно, већ је и конститутивно. Дучићеве националне карактеризације које су биле предмет ове студије одражавају двострукост саме нације: прво, нације као априорно историјски присутне; и друго, нације конструисане у наратији која се одвија овде и сада, а коју обележавају понављање и пулсација националних знакова. Слика ове или оне нације је сенка између људи као „слике” и њеног значења као диференцирајућег знака сопства, различитости од другог и спољашњег. Посматрано из данашње перспективе, темељни проблем изношења националних карактеризација односи се на двострукост њиховог одређења. Како их схватити, есенцијалистички или конвенционалистички? Дучић их је схватао есенцијалистички, као априоран скуп моралних и менталних својстава која разликују индивидуе или расе опажене као хомогене целине, док данас постоји склоност да се посматрају конвенционалистички, уз остављање могућности да је заправо у питању извештај о карактеру, односно приказ у којем карактер више постаје ствар репутације него идентитета (Leersen 1991, 169).

Присутне су и бројне друге амбиваленције. Суочавамо се са нацијом подељеном унутар себе саме, са проблемима артикулисања хетерогености у оквиру једне нације – с једне стране, Дучић уопштава, док с друге, „цепа” (као у случају слике властите нације). Истовремено, он преноси и парадокс нације која посредује између телеологије прогреса, линеарног времена, и прелази у дискурс заустављеног или цикличног времена. Осим тога, свака анализа карактеризације мора да одговори на питање које је поставио Дворниковић: „у коме раздобљу историског развића или ’старости’ имају народи ’највише карактере’, у културној младости или на вишем степену културе и цивилизације?” (Дворниковић 1939, 142). У случају *Градова и химера* не постоји јединствени одговор: у случају Грка је било боље сагледавати рану историју народа, у случају Шпанаца или Енглеза то је

био врхунац испољавања њиховог замишљеног карактера (средњи век и 19. век), у случају Срба неколико замрзнутих историјских слика... Дучићевим карактеризацијама час руководи синхронијски, час дијахронијски принцип.

Као што је већ истакнуто, много се говорило о противречностима *Градова и химера*, али се намеће закључак да није противречан сâм Дучић (као некакав производ интенционалне заблуде), већ да је само писање нације у крајњој линији противречно. Савремени проучавалац „нације као нарације” Хоми Баба истиче у књизи *Локација културе* да се „место писања нације налази у концептуалној амбивалентности модерног друштва” (Bhabha 1995, 146), указујући на то да нам је потребно „другачије време писања које би могло да упише амбивалентне и хијазмичке пресеке времена и места који конституишу проблематику ’модерног’ искуства западне нације” (Bhabha 1995, 141). Отуда су, за разумевање слика народа, битније сложене стратегије културне идентификације и дискурзивног обраћања које функционишу у име „’народа’ или ’нације’ и чине их иманентним предметом обухватних друштвених и књижевних нарација” (Bhabha 1995, 140). Као што уочава савремени немачки социолог Улрих Билефелд, „кроз странца постаје јасно да фикција и конкретно не творе супротност”, јер странац се увек показује као персонификација странца (Bilefeld 1998, 15).

Наративна стратегија писања нације као апарат симболичке моћи „производи непрестано клизање категорија, попут сексуалности, класних афилијација, територијалне параноје или ’културне разлике” (Bhabha 1995, 140). У литерарној слици странца мешају се друштвена историја (идеологија) и индивидуална животна историја (утопија) као историја одвајања и повлачења граница. Није само литерарна страност производ имагинације, и само страно које схватамо као априорно никада не губи ту црту. У ствари, управо се у националним карактеризацијама уједињују тежња књижевности ка субјективизму и објективизму која је обележила крај 19. века. Пре свега се то односи на утицајне ставове Ренана, који је, као што истиче Скерлић у раду „Научни метод књижевне историје”, тражио од историчара да буде што објективнији, а охрабривао критичара да буде субјективан, најављујући будућу мешавину позитивизма и импресионизма (Скерлић 1977, 600).

Дучић је, као следбеник интелектуалних увида „великих народа”¹⁸², покушавао да измири универзалне вредности просветитељства и хуманизма и релативне особине појединачних националних карактера. За Дучића је, као и за бројне „духове” његовог времена,

Јован Дучић у шетњи
(АСАНУ 15068–661)

култура била синоним за „важење”, за „вредност”. Култура је за њега нешто универзално и готово је у потпуности прикривено у *Градовима и химерама* управо то да је она највише везана за време. Иако су, строго говорећи, „све културе укључене једне у друге; ниједна није појединачна и чиста, све су хибридне, хетерогене, изванредно диференциране и немонолитске” (Said 1993, xxix), култура је пре свега свест о другом и различитом. Волтер је веровао да је човек скучен законом и да то универзално биће бива утезано у стеге које се разликују од државе до државе – односно да се универзално претвара у партикуларно, јер су увек код другог на снази другачији закони: „Ти незнатни догађаји навели су ме на лепа и дубока размишљања о законима и видех да је са њима као и са оделима: у Цариграду сам морао да носим доламу, а у Паризу тесно скројено” (Волтер 1990, 139; *Закони*). Овај Волтеров став везан за универзалност „човека” наспрам релативности закона наведен је зато што непосредно упућује на концепцију књижевности која руководи писањем *Градова и химера*.

У ствари, управо имаголошки аспекти, елементи слике о другом у *Градовима и химерама* најјасније воде до дубљег разумевања концепције књижевности коју је неговао Дучић. Њу је песник изложио у више наврата, али је сасвим отворено артикулисана у исказу датом румунском песнику Вирђилу Карианолополу:

„Мислим да права књижевност мора да буде везана за велике субјекте, вечне, за субјекте који нас људе интересују и везују једне с другима и које нас чине бољима, да међу нама учврсте односе који чине да друштво живи без потреса. Људи имају потребе да читају, у књигама, сопствене патње и радости и срећни су кад други пате за њих. Оно што се пише требало би да задире дубоко, чак до тамних дубина, које су испод дубине просечног човека. Хтео бих да додам, као допуну, да онај који пише мора да се поистовети са свима, односно да се у њему морају стећи сви чиниоци независно од средине или земље из које је. Наиме, желим да кажем да од писца зависи да ли ће живети или умрети” (Карианолопол 1987, 119–120).

Дучић преноси једно хуманистичко одређење књижевности, као посебног знања, различитог од филозофског и научног знања, али истовремено веома блиског њима. Ту се ради о хуманистичком обрасцу према којем постоји особено познавање света и људи које долази из књижевног искуства, познавање које прибавља књижевно искуство. Овакво поимање књижевности оптужено је за идеализам и елитизам, као виђење света једне посебне класе, која је приватизовала сопствено место читања и тумачења света. Књижевност се посматра са становишта функције очувања уметности, као бедем против варварства и налета материјалистичког друштва и приписује јој се политичка и друштвена проицљивост која недостаје свим другим праксама (Компањон 2001, 40). Осим тога, код Дучића-песника је, као што је добро познато, присутно и једно романтичарско оплемењивање концепта књижевности кроз високо вредновање лирске поезије. Имагинација је, наместо разума, постала законит пут до виших истина, а имагинација нигде не показује своје снаге у толикој мери као у поезији. И стога поезија мора бити врхунско оруђе сазнања (Eichner 1982, 18).¹⁸³

Ако се овом дода и Дучићево одбијање да се *Градови и химере* сврстају у путописни жанр, изречено у часопису *Прејлед*, постаје јаснији смисао његове апсолутизације књижевности као сазнајног средства. Кроз своје поистовећивање са објектом, Дучић кроз текстуални процес долази до битног и најдубљег – такав текст нема жанр и он би се на просто могао назвати једино књижевност (Lacoue-Labarthe 1978, 11). Савременост, култура, „дух времена” су лоши, универзалије су добре; али, њих је, према песниковим речима, могуће досећи само кроз дуготрајан процес рада и размишљања: „Зато нисам још писао ни о Египту ни о птоломејској Александрији, јер ми треба времена, и то врло много, да о том напишем само 20 страница које би биле истинске рефлексије о генију и моја осведочења о историји” (Дучић 1932, 442). Велики тренуци културе ствар су прошлости, а савремена култура је никаква. Универзални „народни дух” је као нешто много извесније супротстављен пролазном „духу времена”.

Дучићев класичарски елитизам је непосредно везан за грађанску концепцију књижевности коју је неговао у различитим видовима, а чија је платформа било „Приступно предавање из историје светске књижевности” Богдана Поповића (1894), у којем се књижевност посматра као људска делатност од суштинске важности. Реч је, заправо, о књижевном апсолуту, који је у разговору са румунским песником готово на истоветан начин касније изразио Дучић:

„Оно што је за човека најважније и најзанимљивије, оно што га се највише тиче, слика се и расправља у књижевности. Од свега што постоји на свету, човек се човека ипак највише тиче; а човек, цео човек, у свима правцима његова живота и делања, са свима његовим осећањима, жељама, надама, погледима на свет, мислима о његовом задатку и положају на овом свету, једном речју, са целим његовим унутрашњим и друштвеним животом – предмет је књижевности. [...] Књижевност нам даје оно што нам материјалне тековине не могу дати, познавање нас самих, унутрашњи живот, извор животне мудрости и залог трајног задовољства” (Поповић 2001, 4 и 6).

Отуда се аристократизам фигуре писца у Дучићевом опусу црпе из књижевности пре него из било чега другог, јер је тадашња српска елита настајала образовањем, а не по реклом. Да би се култура издигла изнад политике – да би се прво било човек а тек потом грађанин – политика се мора кретати унутар дубље етичке димензије, ослањајући се на ресурсе образовања и образујући индивидуе као на одговарајући начин формиране, одговорне грађане (Eagleton 2000, 7).

Као припадник књижевне и политичке елите, Дучић у многим сегментима *Градова и химера* одражава идеолошку оријентацију модернизацијске елите српског друштва, односно, у смислу политичке воље, српског друштва уопште. У Европу Дучић никада није одлазио као у страни свет, већ као у своје природно окружење. Проблем знања је везан за формирање ауторитета, а говор *Градова и химера* је говор „повлашћеног”: глас студента у Швајцарској и Француској, путника-дипломате који путује истоветним путевима којим су се кретали „фригијски бродови са два реда весала”, Медитеранца који се купао у дубровачким затонима, сапутника занимљивих жена, богатих туриста и енглеских археолога.

Богдан Поповић
(БСАНУ, Ф-263/1)

Дучић несумњиво у потпуности припада западњачком дискурсу представљања нације као нечег партикуларног којем се обраћа реторика универзалног. Његово писање носи све проблеме које је Хоми Баба назвао „трећи простор исказивања” који структурира значења и референци увек чини амбивалентним процесом будући да уништава процес представљања у којем се културно знање обично показује као интегрисан, отворен, експанзиван код (Bhabha 1995, 37). Сви културни искази и системи су конструисани у противречном простору исказивања, пошто је простор „утврђености” амбивалентан самим тим што не може бити један. Тако, примера ради, Дучић у *Градовима и химерама* непрестано меша два нивоа репрезентације „стварности”: то су стварност датог тренутка или раздобља у прошлости и ванвременска стварност цивилизацијских достигнућа уопште. Уз то, овај путопис потврђује да су у великој мери управо слике народа транснационалне, што их чини могућим простором светске књижевности или, боље речено, хуманистичке концепције књижевности. Приметно је и да Богдан Поповић у свом предавању, као и Дучић у својим аутопоетичким исказима и прози, говори о „човеку” којем се књижевност обраћа. Цветан Тодоров је у својој књизи *Ми и други* убедљиво показао да је „човек”, који жели да се представи као универзалан нужно детерминисан културним и језичким хоризонтом. Јасно је да се национални идентитет и слика нације не поставља као емпиријски, природни и апсолутно сингуларан карактер, већ се они увек обраћају и човеку уопште: „Самопредстављање или само-идентификација нације увек има облик филозофије која, мада је боље представљена овом или оном нацијом, јесте ипак одређени однос према универзалности филозофског” (Дерида 2002, 46). Ако се „филозофско” овде замени „књижевним”, долазимо до парадокса саме књижевности која је у Дучићево

време (много више него данас) као вид високе културе успостављала директно кретање између индивидуалног и универзалног, заобилазећи у том процесу све арбитрарне појединачности. Уметнички канон је увек збирка појединачних и несводивих дела која управо у самој својој јединствености потврђују заједнички дух човечанства. А паралела такве концепције књижевности је етика либералног хуманизма, према којој је „ја” највише „ја” онда када се уздиже изнад прозаичних појединачности (Eagleton 2000, 55).

Трансформативна моћ уметности доноси образац уздицања до универзалне људскости. Према схватању књижевности као апсолута, дух човечанства постоји само у својим индивидуалним инкарнацијама, чије је друго име поезија. Као што је књижевност уметнички корелатив јединства универзалног и индивидуалног, политички корелатив тог јединства познат је као нација-држава. Да би била одвојена од случајности времена и подигнута у статус нужности, нација захтева универзализујући медијум државе. Стога, према речима Терија Иглтона, цртица у термину 'нација-држава' означава везу између културе и политике: „Културе сада постају основа нације-државе, али нације-државе која их ипак трансцендира” (Eagleton 2000, 57–58). У идеологији национал-хуманизма универзално је спојиво са националним. Писање нације је попут Јанусовог лица „у којем значења могу бити делимична јер се налазе у средишту, и у којем историја може бити половична јер је у процесу настајања; и у којем је слика културног ауторитета амбивалентна јер је укљештена... чиновима 'компоновања' упечатљиве слике” (Bhabha 1991, 3). Стога је најбољи одговор на књижевно присуство нације аналитички плурализам као облик критичке пажње потребне за тумачење културних ефеката нације. Нарација о нацији је амбивалентна будући да се, одржавајући културу у највишој равни, представља као „подређивања, преламање, разливање, репродукција, као и продукција, креација, присила, водич” (Said 1983, 171). У овом смислу амбивалентност писања слика других култура у *Градовима и химерама*, с једне стране, успоставља границе нација, док, с друге, различите нације признаје као праг значења који се мора прекорачити, избрисати и превести у процесу јединствене културне и књижевне продукције.

Намеће се отуда закључак да *Градови и химере* истовремено представљају производ и део хуманистичког дискурса у којем је само поимање националног идентитета налазило основу у могућности испољавања књижевног. У том смислу, слике других култура су пре срж него некаква далека, небрањена и заборављена граница путописа. Како је тврдила још Исидора Секулић, у Дучићу је национално оплођено страним довело до једне више културе (1964: 264–265). Обележени изворним двојством израженим у самом наслову, *Градови и химере* доводе у склад узаврелу дискурзивну комплексност каква је постојала у првим деценијама 20. столећа, најављујући нове могућности српске прозе. Времена и захтеви се мењају, али модел одношења према књижевном систему, култури и њеним траговима који је развио Дучић нажалост није чест ни данас – утолико је, наравно, његов значај већи, што све заједно појачава потребу за једним новим, другачијим читањем и размишљањем о овом драгоценом аутору.

Литература

- Bassnet, Susan (1995), *Comparative Literature: A Critical Introduction*, Blackwell, Oxford (UK), Cambridge (USA).
- Bauman, Zygmunt (1996), "From pilgrim to tourist – or a short history of identity", u: *Questions of Cultural Identity*, ur. Stuart Hall, Paul Du Gay, Sage Publications, London, str. 18–36.
- Бахтин, Михаил (1997), „Смелије се користити могућностима”, прев. Никола Грдинић, *Дометии*, Сомбор, год. 24, 90–91, стр. 43–50.
- Berger, B. (1964), *Der Essay. Form und Geschichte*, Francke, Bern und Munich.
- Bogosavljević, Srdan (1983), *German Literary Travelogues Around the Turn of the Century, 1890–1914*, University of Illinois at Urbana-Champaign, Ph.D (rukopis).
- Bilefeld, Ulrich (1998), *Stranci: prijatelji ili neprijatelji*, прев. Drinka Gojković, Bibl. XX vek, Beograd.
- Bhabha, Homi K. (1995), *The Location of Culture*, London, New York: Routledge.
- Витановић, Слободан (1994), *Јован Дучић у знаку Ајолона и Диониса (Књижевни њоїлеги и њоеїтика)*, Београд: Посебна издања САНУ.
- Волтер (1990), *Филозофски речник*, прев. Ђорђе Димитријевић, Нови Сад: Матица српска.
- Wolff, Larry (1994), *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Gvozden, Vladimir (2009), "Writing Difference/Claiming General Validity: Jovan Dučić's *Cities and Chimaeras* and the West". *Balkan Departures: Travel Writing from Southeastern Europe*, ed. Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis, New York, Oxford: Berghahn Books, 2009, 75–86.
- Гвозден, Владимир (2017), „Есејиста Јован Дучић”, *Научни сасїанак славистїа у Вукове дане*, 46/2, Београд, 2017, 174–184.
- Гвозден, Владимир (2003), *Јован Дучић њуїоїисац: оїлед из имаїолоїије*, Нови Сад: Светови.
- Гвозден, Владимир (2005), „Књижевна критика о путописима Јована Дучића”, *Свеске Маїице срїске*, св. 12 (43), стр. 55–69.
- Гвозден, Владимир (2006), „Књижевна путовања, књижевни посредници и компаративна књижевност”, *Теоријско-исїоријски њреїлед комїарайїсїичке њерминолоїије код Срба*, ур. Бојана Стојановић-Пантовић, Београд: Књижевно друштво „Свети Сава”, 2006, стр. 119–136.
- Гвозден, Владимир (2011), *Срїска њуїоїисна кулїура 1914–1940*, Београд: Службени гласник.
- Giljen, Claudio (1982), *Književnost kao sistem*, прев. Tihomir Vučković, Beograd: Nolit.
- Дворниковић, Владимир (1939), *Каракїеролоїија Јуїословена*, Београд: Космос.
- Дерида, Жак (2002), „Онто-теологија национал-хуманизма”, прев. Петар Вујичин, *Злаїна їрега*, Нови Сад, 4–5, стр. 43–52.
- Doležel, Lubomir (1991), *Poetike Zapada: poglavlja iz istraživačke tradicije*, прев. Radmila Popović, Sarajevo: Svjetlost.
- Дуринг, Сајмон (2001), „Књижевност – другост национализма: случај за ревизију”, прев. Јована Калаузов и Наташа Исајловић, *Злаїна їрега*, Нови Сад, бр. 1, стр. 41–49.
- Дучић, Јован (1940), *Градови и химере*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Дучић, Јован (1969), *Градови и химере, Сабрана дела књ. 2*, прир. М. Селимовић, Сарајево: Свјетлост.
- Дучић, Јован (1991), *Дийломайски сїиси*, прир. Миладин Милошевић, Београд: Просвета.
- Дучић, Јован (1932), „Јован Дучић о својим путописима”, *Преїлед*, Сарајево, бр. 97, стр. 442.
- Дучић, Јован (1969а), *Јуїра са Леуїара; Сїаза њоред њуїа; Прилози (књижевно време, умейностї, њублисїиика)*, прир. Ж. Стојковић, Сарајево: Свјетлост, 1969.

- Дучић, Јован (1969), *Моји сајуџници, Прилози (кријичке, чланци, белешке), Сабрана дела*, књ. 4, прир. Ж. Стојковић, Сарајево: Свјетлост.
- Дучић, Јован (1963), „Писма из Женеви и Париза”, прир. Боривоје Маринковић, *Савременик*, књ. 17, св. 4 (стр. 355–366) и св. 5 (стр. 474–488).
- Eagleton, Terry (2000), *The Idea of Culture*, Oxford: Blackwell.
- Eichner, Hans (1982), “The rise of modern science and the genesis of Romanticism”, *Publications of the Modern Language Association of America*, no. 97, str. 8–31.
- Епштејн, Михаил (1998), *Есеј*, прев. Радмила Мечанин, Београд: Алфа, Народна књига.
- Карианолопол, Вирџил (1987), „Из букурештанских дана Јована Дучића”, прев. Илеана Урсу, *Лейојис Мајице српске*, јануар, год. 163, књ. 439, св. 1, стр. 115–126.
- Кашанин, Милан (1968), „Усамљеник (Јован Дучић)”, *Судбине и људи*, Београд: Просвета, стр. 326–355.
- Компањон, Антоан (2001), *Демон теорије*, прев. Милица Козић, Владимир Капор, Бранко Ракић, Нови Сад: Светови.
- Lacoue-Labarthe, Philippe; Nancy, Jean-Luc (1978), *L'Absolu littéraire*, Paris: Seuil.
- Ле Бон, Густав (1920), *Мишљења и веровања*, прев. Благоје Марковић, Загреб: Књижара Телап и Поповац.
- Ле Гоф, Жак (2002), „Менталитети: двосмислена историја”, прев. Младен Шукало, *Крајина*, Бања Лука, год. 2, бр. 2, стр. 9–26.
- Leersen, Joer (1991), “Mimesis and stereotype”, u: *National Identity: Symbol and Representation*, priir. J. Leersen, M. Spiering, Rodopi, Amsterdam (Yearbook of European Studies 4), str. 165–175.
- Леовац, Славко (1985), *Јован Дучић, књижевно дело*, Свјетлост: Сарајево.
- Леовац, Славко (1996), „Место Јована Дучића у српској књижевности”, *О Јовану Дучићу њоводом њедесетогодишњице смрти: зборник радова САНУ*, ур. Предраг Палавестра, Београд, стр. 11–14.
- Максимовић, Војислав (1969), „Дучићеви одласци у свијет”, *Израз*, Сарајево, бр. 8–9, стр. 252–257.
- Мирковић, Никола (1936), „Јован Дучић”, *Српски књижевни џласник*, Београд, књ. 48, св. 5, стр. 334–344; св. 6, стр. 424–433.
- Павловић, Коста Ст. (1967), *Јован Дучић*, Милано.
- Палавестра, Предраг (1986), *Историја модерне српске књижевности: Златно доба 1892–1918*, Београд: СКЗ.
- Pasquali, Adrien (1994), *Le Tour des horizons. Critique et récits de voyages*, Paris: Klincksieck.
- Pageaux, Daniel-Henri (1994), *La littérature générale et comparée*, Paris: Armand Colin.
- Пековић, Слободанка (1996), „Путописи Јована Дучића”, *О Јовану Дучићу њоводом њедесетогодишњице смрти: зборник радова*, ур. Предраг Палавестра, Београд: Српска академија наука и уметности, стр. 233–240.
- Поповић, Богдан (2001), „О књижевности (Приступно предавање из историје светске књижевности, 12. фебруара 1894)”, *Књижевна теорија и естетика*, прир. Иво Тартаља, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 1–20.
- Ренан, Ернест (1883), *Шта је народ?*, прев. Миленко Сандић, Београд: Штампариа „Св. Сава”.
- Савић-Ребац, Аница (1988), „О Јовану Дучићу”, *Студије и ојлеги I–II*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, стр. 373–378.
- Said, Edward V. (1983), *The World, The Text and The Critic*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Said, Edward (1993), *Culture and Imperialism*, London: Chatto & Windus.
- Симион, Еуђен (2000), „Јован Дучић – изразити моралиста”, прев. Вероника Јова, *Књижевне новине*, Београд, бр. 1007–1008, стр. 14.

- Skeri, Elejn (1999), „Teškoća da se zamisle drugi ljudi”, *Za ljubav domovine: rasprava o granicama patriotizma*, prir. Marta K. Nusbaum, Džoša Koen, prev. Drinka Gojković, Slavica Miletić, XX vek, Beograd, str. 123–135.
- Скерлић, Јован (1977), *Кријички радови*, прир. Предраг Палавестра, Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Стојановић, И. (1932), „Јован Дучић: Градови и химере”, *Венац*, Београд, 1932/33, књ. 18, 4/5, стр. 366–369.
- Тодоров, Цветан (1994), *Ми и друји: француска мисао о људској разноликосћи*, прев. Б. Јелић, М. Перић и М. Здравковић, Београд: Библ. XX век.
- Херодот (1959), *Херодотова историја*, прев. Милан Арсенић, Нови Сад: Матица српска.
- Хобсбаум, Ерик (1996), *Нације и национализам од 1780: програма, мити, стварносћи*, прев. Светлана Николић, Београд: „Филип Вишњић”.
- Horkheimer, Max; Adorno, Theodor (1989), *Dijalektika prosvetiteljstva: filozofijski fragmenti*, prev. Nadežda Čaćinović-Puhovski, Sarajevo: „Veselin Masleša”.

НАПОМЕНЕ

- 1 П. Каровић, *Дефиниција дипломатије*, Дипломатија, Зборник радова (приредио др Ђорђе Н. Лопичић), Београд 2006, стр. 80.
- 2 *Истио*, стр. 80–82.
- 3 *Сабрана дела Јована Дучића*, књига VI, *О Јовану Дучићу 1900–1989*, Београд–Сарајево 1990, стр. 102.
- 4 К. Ст. Павловић, *Јован Дучић*, Милано 1967, стр. 11–17, 161.
Годину 1874. као најверодостојнију, наводи и један до Дучићевих биографа Радован Поповић.
- 5 У писму упућеном 12. јула 1899. године Милану Савићу, секретару Матице српске, Дучић саопштава да је стигао у Женеву пре неколико недеља, што оповргава мишљење Косте Ст. Павловића да је студије започео три године раније, 1896. године (Видети Р. Поповића, *нав. дело*, стр. 21).
- 6 Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела Краљевине Србије (МИД КС), ПП, 1907, ред 165.
- 7 Архив Југославије (АЈ), Збирка Јована Јовановића Пижона (80), кутија 35, лист 180.
- 8 Коста Ст. Павловић наводи да је Дучић примљен у дипломатску службу на заузимање његових пријатеља Јована Скерлића и Слободана Јовановића. У уверењу МИД-а, издатом на захтев Ј. Дучића, пов. бр. 3.754, од 28. X 1924, каже се да је Јован Дучић био неуказни чиновник МИД-а Краљевине Србије од 1. VI 1907. до 1. V 1910, после чега је постао указни чиновник.
К. Ст. Павловић, *нав. дело*, стр. 36–38; АЈ., Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (МИП КЈ) – Управно одељење – Персонални одсек (УО – ПО), 1924, ф. V, досије Ј. Дучић.
- 9 А. Митровић, *Дучићев опис краља Фердинанда*, Историјски часопис, књ. XIX, 1972, стр. 320–325; АЈ, Збирка Јована Јовановића Пижона (80), Ј. Дучић – Министру иностраних дела, Софија 27. I / 9. II 1911.
- 10 Р. Поповић, *нав. дело*, стр. 76–77, Дучићево писмо Јовановићу од 19. IV/1. V 1911.
- 11 АС, МИД КС, ПО, 1913, П/2–1, ф. IV.
- 12 АЈ, Збирка Јована М. Јовановића Пижона (80), к-35, л-182, Јован Дучић – Јовану М. Јовановићу, Рим 2. 10. 1912.
- 13 *Документи о спољној политици Краљевине Србије* (даље *Документи*) 1903–1914, 1913, књ. VI, св. 2, док. бр. 174, Извештај отправника послова из Рима од 28. IV / 11. V 1913, стр. 257–258.
- 14 *Документи*, 1913, књ. VI, св. 3, документ бр. 324, Дучићев телеграм из Рима од 13/26. IX 1913, 366; документ бр. 333, *Истио*, Дучићев телеграм из Рима од 15/28. IX 1913, стр. 375–375; документ бр. 534, Извештај отправника послова Љ. Михаиловића из Рима од 22. XI / 5. XII 1913, стр. 547–548.
- 15 Архив Србије, Министарство иностраних дела Краљевине Србије, ПП, 1913, ф-24, бр. 304, Рим 22. 12. 1913, Дучић – Министарству иностраних дела, Београд.
- 16 *Документи*, 1913, књ. VI, св. 3, документ бр. 565, Дучићев телеграм из Рима од 28. XII 1913 / 10. I 1914, 575.
- 17 *Документи*, 1914, књ. VII, св. 1, документ бр. 30, Извештај отправника послова Љ. Михаиловића од 7/20. I 1914, стр. 145–147.
- 18 *Документи*, 1914, књ. VII, св. 1, документ бр. 162, стр. 291.
- 19 Р. Поповић, *нав. дело*, стр. 89.

- 20 АЈ, Канцеларија краља (КК), ф-1, док. пов. бр. 533, Секретар посланства Ј. Дучић – Посланству Краљевине Србије у Грчкој, 14. 7. 1917. (по новом каледнару); АЈ, КК, ф-2, док. пов. бр. 605, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 16. 8. 1917. (по новом каледнару).
- 21 АЈ, КК, ф-2, док. стр. пов. бр. 606, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 17. 8. 1917. (по новом каледнару).
- 22 АЈ, КК, ф-2, пов. бр. 604 и 607, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 7/ 21. 8. 1917.
- 23 АЈ, КК, ф-2, док. без броја, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 29. 8. 1917. (по новом каледнару).
- 24 АЈ, КК, ф-2, док. Пов. бр. 603, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 19. 8. 1917. (по новом каледнару); АЈ, КК, ф-2, док. Пов. бр. 625 и пов. без броја, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 29. и 30. 8. 1917. (по новом каледнару).
- 25 АЈ, МИП КЈ УО – укази 1918, ф. 1
- 26 АЈ, МИП КЈ УО – укази 1918, ф. 1.
- 27 Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца проглашена је 1. децембра 1918. у Београду уз сагласност легитимних представника међународно признате Краљевине Србије и међународно непризнате Државе Словенаца, Хрвата и Срба. У оквиру граница нове државе ушле су административне територије Краљевине Србије, Краљевине Црне Горе, Далмације и Словеније, које су биле аустријски царски поседи, Хрватске, Славоније, Војводине и Срема, који су се вековима налазили под угарском круном, Босне и Херцеговине, која је након анексије имала статус аустроугарског државног поседа. Различита историјска искуства оставила су снажан отисак у свести држављана који су 1918. започели заједнички живот у Краљевини СХС.
- 28 У рату је погинуло и умрло преко 20.000.000 људи, а исто толико је било рањено или трајно онеспособљено. Страхоте логора или затвора упознало је око 8.000.000 људи. Француска је у рату изгубила 16,8% становништва, Немачка 15,4%, Велика Британија 12,5%, Русија 11,5%, Италија 10,5%, САД 2%. Губици Србије износили су преко 25% становништва.
- 29 АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Француској, пов. бр. 294 од 14. 2. 1919, Дешифрован телеграм прослеђен Делегацији Краљевине СХС на конференцији мира у Паризу; АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Француској, пов. бр. 202 од 3. 3. 1919, Дешифрован телеграм прослеђен Делегацији Краљевине СХС на конференцији мира у Паризу.
- 30 АЈ, МИП КЈ УО – укази 1919, Политичко одељење пов. бр. 6384, од 22. V 1919, ф. I.
- 31 АЈ, МИП КЈ УО – телеграм из Мадрида пов. бр. 234, од 17. IV 1921, ф. VII, дос. Посланство Мадрид.
- 32 АЈ, МИП КЈ УО – персонални одсек (ПО), пов. бр. 3.308, од 19. VIII 1922, ф. III, дос. Дучић.
- 33 *Истио*, Дучићев телеграм из Сан Себастијана од 15. VIII 1922, ф. III, дос. Дучић.
- 34 *Истио*, пов. бр. 3.333 од 20. VIII 1922, ф. III, дос. Дучић.
- 35 *Истио*, телеграм из Мадрида пов. бр. 207 од 12. X 1922, ф. III, дос. Дучић.
- 36 *Истио*, пов. бр. 4.844 од 7. XI 1922. и пов. бр. 5.040 од 17. XI 1922, ф. III, дос. Дучић.
- 37 *Истио*, акт Политичког одељења пов. бр. 910 од 7. III 1923, указ Пр. бр. 860, ф. III, дос. Дучић.
- 38 Библиотека Јована Дучића (Б. Ј. Д.), Требиње, телеграм Посланства у Атине од 1. IX 1923, X–B–1.
- 39 АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Француској, пов. бр. 44 од 25. 1. 1924, ф-X, Дучићев извештај сачињен у Министарству иностраних послова и упућен Посланству Краљевине Југославије у Паризу.
- 40 АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Букурешту, ф-XI, Извештај Ј. Дучића упућен министру спољних послова М. Нинчићу, 21. 1. 1924.
- 41 У питању је трећа влада Љ. Давидовића која је трајала од 27. јула до почетка новембра 1924. године.
- 42 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 3.432 од 22. X 1924, ф. V, дос. Дучић; *Истио*, 1922 Извештај посланика Марковића из Атине, пов. бр. 855 од 26. IX и пов. бр. 797 од 7. XI 1924, ф. V, дос. Дучић.
- 43 *Истио*, 1922, ф. IV, дос. Милутин Јовановић.
- 44 *Истио*, Дучићева молба од 25. октобра, пов. бр. 1605 од 8. XI 1924, ф. XXI, дос. 19.

- 45 *Истио*, Дучићев телеграм пов. бр. 10 од 3. I 1925, ф. V, дос. Дучић.
- 46 АЈ, Стална делегација КЈ при Друштву народа (Делегација), деловодни протокол за 1925, телеграм од 15. I 1925. послат МИП-у.
- 47 Одлука о оснивању Друштва народа донета је јануара 1919. на првој пленарној седници Конференције мира у Паризу. Организација је отпочела са радом јануара 1920. Средиште јој је било у Женеви. Основни задатак организације био је очување светског мира, а основни циљ подстицање међународне мирољубиве сарадње. Функционисање Друштва народа било је засновано на идеји „колективне безбедности”. На тај начин сваки члан организације био је обавезан и одговоран за сигурност и безбедност свих осталих чланова. Формирање Друштва народа, чији је један од оснивача била и Краљевина СХС, био је први покушај стварања система колективне безбедности у Европи и свету.
- 48 Библиотека Јована Дучића, Требиње (БЈД), X – B – 2, Наша ситуација у Лиги народа, Женева, 20. април 1925.
- 49 Момчило Нинчић је поново био министар иностраних послова у владама Николе Пашића – осмој од 6. децембра 1924, деветој од 29. априла 1925. и десетој од 18. јула 1925, а затим у првој и другој влади Николе Узуновића од 8. априла до децембра 1926.
- 50 Библиотека Јована Дучића, Дучићево писмо Нинчићу; писмо најпознатијег швајцарског адвоката, члана Парламента; писма угледних југословенских држављана из Женева, X–B–3: О истом К. Ст. Павловић, *нав. дело*, стр. 50–51.
- 51 АЈ, Делегација, деловодни протокол за 1925, Дучићев телеграм бр. 57 од 10. VIII 1925.
- 52 АЈ, МИП КЈ УО – укази 1925, ф. 1.
- 53 *Истио*, УО – ПО, решење МИП-а пов. бр. 4.653 од 10. XII 1925, ф. V, дос. Дучић.
- 54 АЈ, МИП КЈ УО, пов. бр. 844 од 16. III 1926, ф. XVI, дос. Дучић.
- 55 *Истио*, телеграм конзула Групчевића, ф. XVI, дос. Дучић
- 56 *Истио*, пов. бр. 1.175 од 21. IV 1926, ф. V, дос. Дучић. Указом краља Пр. пов. бр. 1.057 од 30. марта 1926. укинута је Генерални конзулат, а отворено Посланство Краљевине СХС. Указом од истог дана бр. 1.060 Дучић је постављен за саветника посланства као отправник послова. Иначе, дипломатски односи између Краљевине Србије и Египта успостављени су 1. II 1908. отварањем Дипломатске агенције у Каиру, која је једно време била подигнута на степен конзулата, па поново враћена у статус агенције, која је дефинитивно укинута 4. X 1922, а отворен Генерални конзулат. Први дипломатски агент Краљевине Србије у Каиру био је Бошко Чолак Антић, касније министар Двора.
- 57 АЈ, МИП КЈ УО, стр. пов. бр. 8 од 31. VIII 1927.
У представци од 2. августа. Дучић каже да сукоб са М. Јовановићем датира од времена његовог постављења за сталног делегата при Друштву народа. То постављење, како наводи Дучић, посланик Јовановић је по сваку цену хтео да спречи јер су тиме биле пресечене „многбројне и огромне дијурне којима није било равних у историји наших мисија на страни”. У жељи да задржи место делегата, Јовановић се прихватио бројних интрига које су кулминирале намештеном афером са пропалом девојком и њеним ванбрачним дететом. У тим нечасним радњама Јовановић је ангажовао и двојицу чиновника свог посланства у Берну (Спиру Мијића и Драгољуба Милетића), чији је задатак био да достављају „којекакве пашквиле”, уперене против Дучића, на адресе угледних личности и новинских редакција у земљи и иностранству. Саму тучу Дучић је објашњавао на следећи начин: „на првом случајном сусрету са г. Милутином Јовановићем, нисам могао да се уздржим а да не дадем израза тој индигнацији на један начин који сам најмање желео”. О тучи у министарству налазимо и код М. Црњанског (*Ембахаже*, I–III, стр. 381–382.)
- 58 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 3.799 од 8. IX 1927, ф. III, дос. Дучић.
Сазнавши за казну која је уследила, Дучић је у писму помоћнику министра С. Павловићу кривицу због целе афере приписао МИП-у и његовој неажурности да поред сазнања о нечасним поступцима посланика Јовановића, његову делатност, која је штетила и угледу државе, заузда. Увређен што је стављен у исту равн са Јовановићем, на крају писма Дучић каже: „Али као јавни човек морам изјавити да закони моје отаџбине неће бити поштовани док у нашем животу не буду претходили закони савести”.
К. Ст. Павловић, *нав. дело*, стр. 57–61. Део писма цитирао је и Р. Поповић у наведеној књизи, стр. 111–113.

- 59 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 5.060 од 13. XII 1927, ф. III, дос. Дучић.
- 60 К. Павловић, *нав. дело*, 62.
- 61 Библиотека Јована Дучића, превод на српскохрватски: „Мађари о Јовану Дучићу – посета Јовану Дучићу, највећем српском песнику”, Каиро, фебруара 1927, X–B–5. Разговор је објављен у листу „Банмеђи Наplo”, како стоји забележено на крају текста.
- 62 АЈ МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 4.732 од 7. XII 1929, ф. III, дос. Дучић.
- 63 *Истио*, пов. бр. 553 од 14. II 1930, Дучићев телеграм из Каира, пов. бр. 10, од 10. II 1930, ф. III, дос. Дучић.
- 64 Слом Њујоршке берзе, до кога је дошло у октобру 1929. године, додатно је драматизовао већ тињајућу економску кризу. Повезаност светског капитала, привреде и тржишта учинио је да нагли пад акција на Њујоршкој берзи произведе ланчани слом светског банкарског система. Кризу је у Европи највише осетила Немачка. Слом су први доживели новчани заводи, кредитна друштва а затим банке које су затваране једна за другом. У кратком периоду индустријска производња, коју није имао ко да финансира, опала је у водећим индустријским земљама за преко 50%. Број незапослених се кретао између 20 и 30 милиона. Животни стандард је драматично опао. Економска депресија је променила схватања људи о привреди, али и о политици.
- 65 АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Лондону (ПЛ), пов. бр. 648, 14. 7. 1930, ф. I, дос. I-11
- 66 АЈ, ПЛ, пов. бр. 627 од 26.7.1930, ф-I, дос. I-11; пов. бр. 702 од 7. 8. 1930, ф-I, дос I-11 и пов. бр. 749 од 11. 11. 1930, ф-I, дос. I-11.
- 67 АЈ, ПЛ, пов. бр. 767 од 22, 9, 1930, ф-I, дос. I-11; А. Ј, ПЛ, пов. бр. 328 од 7. 7. 1931, ф-I, дос. I-11.
- 68 АЈ МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 1932, ф. V, дос. Дучић.
- 69 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, Дучићев телеграм из Будимпеште пов. бр. 78 од 16. II 1932. којим јавља МИП-у да је преузео дужност 15. II 1932, ф. V, дос. Дучић. Дучић се вратио из Египта у децембру 1931. и у министарству је 17. XII 1931. године тражио да му се, на предлог лекара, одобри двомесечно боловање, што је и одобрено – пов. бр. 450 од 1. II 1932, ф. V. Због хитности преузимања дужности у Будимпешти, према одлуци заступника министра (пов. бр. 515 од 8. II 1932, ф. V, дос. Дучић), није путовао у Каиро да преда дужност.
- 70 *Истио*, Дучић је био на реферисању у министарству од 13. до 19. марта, пов. бр. 136, од 28. V до 13. VI, пов. бр. 322, 27. XI 1932, ф. V, дос. Дучић, затим у 1933. од 21. III до 4. IV, пов. бр. 1.432, од 7. до 12. V, пов. бр. 2.147, 1933, ф. V, дос. Дучић
- 71 Библиотека Јована Дучића, X-B-7, Мађарски песимизам о Југославији, Бесправност Србије као некултурне земље, Извештај Ј. Дучића упућен из Будимпеште министру иностраних послова Б. Јевтићу, 13. јул 1932.
- 72 АЈ, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, ф-31, Извештај Ј. Дучића упућен министру иностраних послова Б. Јевтићу. 8. 9. 1932.
- 73 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, Дучић је на законском одмору од 15. јула до 1. септембра 1932, у Бечу 14–20. октобра, пов. бр. 588, на боловању од краја новембра до 20. децембра 1932, ф. V, дос. Дучић, на конгресу Пен-клуба у Дубровнику од 21. маја до 12. јуна 1933, пов. бр. 2.535, ф. V, дос. Дучић.
- 74 *Истио*, „Протокол о предаји и пријему дужности у Краљевском посланству у Будимпешти”, пов. бр. 750/33 од 30. јула 1933, ф. V, дос. Дучић.
- 75 *Истио*, ф. V, дос. Дучић.
- 76 Андреј Митровић, „Дучићев опис краља Фердинанда Кобуршког и прилика у Бугарској почетком 1911. године”, Историјски часопис, књ. XIX, 1972, стр. 318–319.
О фон Хаселу, који је након Будимпеште службовао у Београду, а после тога у Риму, Дучић ће оставити следеће сећање: „Амбасадор који носи у једном делу срца француски метак. Одличан човек, муж, отац, Немац и Европљанин. Искрен пријатељ Југославије, коју је познао по херојству Србије и по љубазности Београда, где је пре Рима био нем.[ачки] посланик две године. И он у Риму о нама и ми у Београду о њему не пропуштамо измену симпатија ...”
Јован Дучић, *Дневник*, под датумом 4. 2. 1937.
- 77 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, Дучићев телеграм из Рима, пов. бр. 1.444, којим јавља да је преузео дужност 1. X 1933, ф. V, дос. Дучић.

- 78 АЈ, Стална делегација Краљевине Југославије при Друштву народа у Женеви (Делегација), пов. бр.15, ф-22, дос. 10, Шта је знала Италија о иступању Немачке у Друштву народа, 18. 10. 1933; *Истио*, пов. бр. 139, ф-22, дос. 10, Разговор са државним подсекретаром за иностране послове Сувичем и његове импресије из Берлина.
- 79 АЈ, Делегација, пов. бр.20, ф-22, дос. 10 Разговор са турским амбасадором о посети Литвинова Мусолинију, 7. 12. 1933.
- 80 Библиотека Јована Дучића, Х-В-18, Талијанска штампа о боравку Његова Вел. Краља Загребу и моје писмо г. Сувичу, 30. 12. 1933; АЈ, Збирка Александра Цинцар-Марковића, ф-2, копија, Мој одговор Сувичу на питање односно последњих догађаја на Балкану, Рим, 2. 1. 1934.
- 81 АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 269 од 25. 3. 1934, ф-1, дос. 1-2; *Истио*, пов. бр. 276 од 28. 3. 1934, ф-1, дос. 1-2; *Истио*, пов. бр. 286 од 31. 3. 1934, ф-1, дос. 1-6; *Истио*, пов. бр. 394 од 28. 1. 1934, ф-1, дос. 1-2; *Истио*, пов. бр. 448 од 17. 5. 1934, ф-1, дос. 1-10; АЈ, Делегација, пов. бр.461 од 12. 6. 1934, ф-22, дос. 1-10.
- 82 АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Турској, ф-22, пов. бр. 2522, Извештај упућен Министарству иностраних послова, 24. 12. 1934.
- 83 Библиотека Јована Дучића, Х-В-14, Шифровано писмо Ј. Дучића упућено Министарству иностраних послова, пов. бр. 1.171 од 11. 6. 1934; *Истио*, Х-В-31, Извештај упућен Министарству иностраних послова, пов. бр. 1.197 од 12. 6. 1934; *Истио*, Х-В-31, Шифровани телеграм упућен Министарству иностраних послова, пов. бр. 1.513 од 13. 7. 1934; *Истио*, Х-В-31, Талијански коментар Источног пакта и зашто на исти пристају, пов. бр. 1.515 од 14. 7. 1934; АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 564 од 1. 8. 1934, ф-1, дос. 1-2.
- 84 Библиотека Јован Дучић, Х-В-31, Извештај упућен Министарству иностраних послова, стр. пов. бр. 1.559 од 17. 7. 1934; А. Ј, Посланство Лондон, пов. бр.1004 од 11. 12. 1934, ф-1, дос. 1-2; *Истио*, пов. бр.207 од 9. 3. 1935, ф-1, дос. 1-9.
- 85 АЈ, Делегација, ф-22, док. бр. 32/II, Италија – шифровано писмо од 5. 7. 1935, пов. бр. 16.341; АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 632 од 20. 8. 1935, ф-1, дос. 1-2; А. Ј, Делегација, пов. бр. 1.348 од 31. 12. 1935, ф-47, дос. 22, Француско-италијански односи, 15. 11. 1935.
- 86 Библиотека Јован Дучић, Х-В-31, Моја посета Мусолинију – разговор о приближавању и терористима, пов. 729 од 24. 3. 1935.
- 87 АЈ, Делегација, пов. бр. 1,386 од 31. 12. 1935, ф-47, дос. 22, Разговор са Сувичем о Абисинији од 27. 8. 1935; АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 912 од 8. 11. 1935, ф-1, дос. 1-2, Разговор са Шамбреном о рату енглеско-талијанском од 16. 10. 1935.
- 88 Библиотека Јован Дучић, Х-В-15, Дучићев извештај о првом разговору са грофом Ђаном у Палацу Кици, 29. 10. 1936.
- 89 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, акт Политичког одељења пов. бр. 3.030 од 1. XI, којим се наређује да Дучић дође у Београд. Дучић је боравио у Београду од 2. до 15. новембра, када се вратио у Рим. Пов. бр. 6.049 од 29. XII 1936, ф. III, дос. Дучић.
- 90 *Истио*, указ, 1936, ф. III, дос. Дучић.
- 91 Библиотека Јован Дучић, Х-В-15, Нова порука мин. спољ. послова г. Гал. Ђана после одговора госп. председника М. Стојадиновића, 18. 11. 1936.
- 92 Библиотека Јована Дучић, Х-В-15, Дучићев други разговор са Ђаном од 20. 11. 1936.
- 93 Библиотека Јован Дучић, Х-В-15, Дучићево писмо М. Стојадиновићу од 21. 11. 1936.
- 94 М. Стојадиновић, Ни рат ни пакт, Ријека 1970, стр. 412–417.
- 95 Библиотека Јован Дучић, Дневник из Рима (*Дневник*), под датумом 17. мај, Х–А–34. Делови Дневника објавили су Р. Поповића, *нав. дело*, стр. 157–181 и Слободан Витановић, *Јован Дучић у знаку ероса*, Београд 1990, стр. 306–311.
- 96 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, телеграм из Букурешта пов. бр. 520 од 20. V 1937. којим посланик Д. Касидолац извештава да је дат агреман; ф. II, дос. Дучић.
- 97 *Истио*, указ, 1937, ф. II, дос. Дучић.
- 98 *Истио*, писмо од 15. VI 1937, ф. II, дос. Дучић.
- 99 Ј. Дучић, *Дневник*, под датумом 29. јул 1937. године.

- 100 J. Дучић, *Дневник*, под датумом 20. и 22. септембар 1937. године.
- 101 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 4.601 од 14. IX 1937, ф. II, дос.Дучић.; АЈ, МИП КЈ УО – ПО, телеграм из Рима пов. бр. 1.402 од 25. IX 1937, ф. II, дос. Дучић.
- 102 J. Дучић, *Дневник*, под датумом 25. и 28. септембром.
- 103 М. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 417.
- 104 Гроф Галеацо Бано, *Дневник 1937–1938*, Загреб 1954, стр. 19.
- 105 J. Дучић, *Дневник*, под датумом 20. 9. 1937.
- 106 *Истио*, под датумом 1. 9. 1937.
- 107 *Истио*, под датумом 29. 7. 1937.
- 108 *Истио*, под датумом 7. 10. 1937.
- 109 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, Дучићев телеграм пов. бр. 636 од 15. XI 1937, ф. II, дос. Дучић.
- 110 *Истио*, Дучићев телеграм пов. бр. 1.240 од 12. XI 1937, ф. II, дос. Дучић; У Дневнику, Дучић је записао да је акредитиве предао 5. новембра 1937. године.
- 111 АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 1993 од 28. 12.1937, ф-И, дос. I-7.
- 112 Библиотека Јован Дучић, X-B-31, Дучићев извештај из Букурешта упућен 7. јануара 1938. године председнику владе и министру иностраних послова М. Стојадиновићу; *Истио*, X-B-31, Разговор са италијанским послаником о ситуацији у Румунији од 22. јануара 1938. године; *Истио*, X-B-29, Извештај упућен 22. 1. 1938. године Министарству иностраних послова о тешкој ситуацији владе О. Гоге; *Истио*, X-B-29, Извештај упућен 23. 1. 1938. године Министарству иностраних послова о тешкој ситуацији владе О. Гоге; *Истио*, X-B-29, Извештај упућен 28. 1. 1938. године О шансама владе О. Гоге, 28. 1. 1938. године. О приликама коју је затекао у Румунији сведочио је и дневнички запис од 30. децембра 1937. године у коме је дао сликовито виђење новог премијера Октавијана Гоге и задатака пред којима се налазио: „По природи сав темпераменат, сангвиник, виолентан тип, кавгација, али и мегданција. Он сад треба да спасава корумпирану Румунију на начин како је Мусолини спасавао дегенерисану Италију и Хитлер прегажени и комунистички Рајх...”
- J. Дучић, *Дневник*, под датумом 30. 12. 1937.
- 113 Библиотека Јована Дучића, X-B-29, Устанак Јевреја и знаци ксенофобије, 26. 1. 1938; *Истио*, X-B-31, Разговор са Калинеском, министром унутрашњих послова, односно румунских Јевреја, 4. 2. 1938; *Истио*, X-B-31, Унутрашња ситуација у Румунији. Извештај упућен М. Стојадиновићу, 17. 4. 1938.
- 114 Библиотека Јован Дучић, X-B-31, Румунија према фашизму и нацизму, 9. 2. 1938; *Истио*, X-B-31, О новој влади и положају патријарха, 13. 2. 1938.
- 115 *Истио*, X-B-31, Мишљење шефа либералне странке г. Д. Братјана о новој влади Патријарха Мирона и о диктатури, Извештај упућен М. Стојадиновићу 4. 4. 1938.
- 116 Библиотека Јован Дучић, X-B-31, Извештај упућен М. Стојадиновићу од 13. 3. 1938; *Истио*, X-B-31, Спољна политика Румуније у овом тренутку, Извештај упућен М. Стојадиновићу од 23. 3. 1938.
- 117 *Истио*, X-B-31, Унутрашња ситуација у Румунији, Извештај упућен М. Стојадиновићу 17, 4, 1938; *Истио*, X-B-29, Откриће Кордеановог припремања устанка и јуриша на Букурешт, Извештај упућен М. Стојадиновићу, 17. 4. 1938; *Истио*, X-B-31, Разговор Дучића са немачким послаником Фабрицијусом, Извештај упућен М. Стојадиновићу 14. 5. 1938; *Истио*, X-B-31, Разговор са министром унутрашњих послова Калинеском о процесу Кордеана и учешћу Немачке, Извештај упућен М. Стојадиновићу, 2. јун 1938,
- 118 Библиотека J. Дучић, X-B-31, Односно преговора Мађарске и Румуније за споразум, Извештај упућен М. Стојадиновићу 30. 3. 1938.
- 119 *Истио*, X-B-31, Разговор са италијанским послаником односно преговора Италије и Енглеске, Извештај упућен М. Стојадиновићу, 13. 3. 1938.
- 120 Библиотека Јован Дучић, X-B-31, Односно преговора Мађарске и Румуније за споразум, Извештај упућен М. Стојадиновићу 30. 3. 1938.
- 121 *Истио*.
- 122 J. Дучић, *Дневник*, под датумом 24. I 1937.
- 123 Библиотека Јован Дучић, X-B-29, Бекство Кордеана и пропаст „Гвоздене гарде”, Извештај упућен Министру иностраних послова 28. 2. 1938.

- 124 К. Ст. Павловић, *нав. дело*, стр. 289.
- 125 К. Ст. Павловић, *нав. дело*, стр. 276–285.
- 126 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 524 од 8. II 1939, ф. III, дос. Дучић.
- 127 Питање подизања дипломатских односа Румуније и Југославије решено је на Конференцији Мале Антанте од 5. V 1938. Румунија је указом од 17. децембра, почев од 1. јануара 1939. године, подигла своје посланство у Београду на степен амбасаде, док је Краљевина Југославија то учинила указом од 22. децембра 1938.
- 128 Амбиције Немачке, Италије и Јапана, да у територијалном и политичком смислу постану велике државе, пониште одредбе мировних уговора склопљених на крају Првог светског рата и свету наметну свој „нови поредак”, резултирале су склапањем војних савезништва. Резултат политичког и војног приближавања Немачке и Јапана био је „Антикоминтерна пакт”, склопљен новембра 1936. Споразуму је 1937. приступила и Италија. Тако је формиран савез сила осовине Рим – Берлин – Токио. Неколико година касније, када је рат већ почео, те су државе 20. септембра 1940. у Берлину учврстиле своје савезништво склапањем војног савеза познат под именом „Тројни пакт”. Тим пактом Јапан је Немачкој и Италији признао право одлучивања „при стварању новог поретка у Европи”. Истовремено су Немачка и Италија потврдиле „вођство Јапана при стварању новог поретка на великоазијском подручју”. Пакту су могле приступити и друге државе. То су током 1940. учиниле Мађарска, Румунија и Словачка, а у марту 1941. прво Бугарска, а онда и Југославија.
- 129 К. Павловић, *нав. дело*, стр. 220–221, факсимил писма А. Цинцар-Марковића Дучићу.
- 130 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, истим указом краљевски посланик у Мадриду Александар Авакумовић (који је годину дана раније био саветник у Посланству КЈ у Букурешту и на Дучићев захтев премештен), наименован је за новог амбасадора у Букурешту 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 131 *Истио*, Дучићев телеграм из Букурешта, пов. бр. 753 од 31. маја 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 132 *Истио*, Дучићев телеграм из Мадрида, пов. бр. 431 од 3. VI 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 133 АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 1.409 од 16. 10. 1940, ф–I, дос. I-10, Ситуација у Шпанији, Извештај упућен министру иностраних послова А. Цинцар-Марковићу; АЈ, Министарски савет К.Ј.(138), ф-4, АЈ. 22, Ситуација у Шпанији и став према рату, Извештај упућен А. Цинцар-Марковићу, 25. 7. 1940; АЈ, Министарски савет КЈ (138), ф-4, АЈ. 22, Споразум између Шпаније и Португалије. Извештај упућен А. Цинцар-Марковићу, 4. 8. 1940.
- 134 *Истио*.
- 135 *Истио*, Дучићев телеграм из Мадрида, пов. бр. 498 од 9. VII 1940, ф. V, дос. Дучић; АЈ, Министарски савет Краљевине Југославије, акт Политичког одељења МИП-а без броја, 138–4–22.
- 136 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 5.579 од 30. X 1940, ф. XXV.
- 137 *Истио*, пов. бр. 6.566 од 24. XII 1940, ф. XXV.
- 138 *Истио*.
- 139 *Истио*, 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 140 *Истио*, Дучићев извештај од 5. новембра, пов. бр. 30.765 од 7. XI 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 141 *Истио*, Дучићев телеграм пов. бр. 920 од 20. XII 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 142 *Истио*, Дучић – Нинчићу, пов. бр. 227 од 6. V 1941, ф. V, дос. Дучић; Краљевска влада је напустила земљу 15. априла и преко Грчке отишла за Египат, а затим у Јерусалим где се обрела 18. IV 1941.
- 143 АЈ, Емигрантска влада (103), ф– 63, АЈ. 283, Извештај упућен министру Нинчићу, 18. 6. 1941.
- 144 АЈ, МИП КЈ у Лондону, УО, пов. бр. 5.236 од 28. VII 1941, ф. V, дос. Дучић.
- 145 АЈ, Емигрантска влада, (103) извештај Посланства у Мадриду, стр. пов. бр. 142/41 од 5. јула 1941. министру Нинчићу у Лондон. ф. 63–283. У извештају се каже да је „шеф дипломатског кабинета министра иностраних послова Шпаније саопштио на конференцији за новинаре да је шпанска влада на дан 26. јуна 1941. признала *de iure* нову Краљевину Хрватску”. Месец дана касније, 1. августа, Франко је наименовао свог посланика у Загребу, дон Висенто Гонсалес Арнао и де Амар де ла Тореа; извештај отправника послова из Мадрида стр. пов. бр. 156/41 од 31. VIII 1941, 103–63–283. Наредне године, 4. фебруара, шпанско Министарство иностраних послова затражило је да се затворе канцеларије Посланства КЈ у Мадриду и почасних конзулата у Барселони и Валенсији; извештај отправника послова из Мадрида стр. пов. бр. 9/42 од 10. II 1942, 103–63–283.

- 146 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, телеграм из Мадрида пов. бр. 280/41 од 2. VII 1941, ф. V, дос. Дучић.
- 147 На седници владе у Јерусалиму од 16. маја 1941. одлучено је да један број министара оде у пропагандну мисију у САД и Канаду. Поред тога одлучено је да седиште владе буде у Лондону (в. Б. Кризман, *Југословенске владе у избељаштву 1941–1943*, Загреб 1985, стр. 134–135).
- 148 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, Нинчићево писмо од 9. јула 1940, пов. бр. 5.236, ф. V, дос. Дучић.
- 149 АЈ, МИП КЈ у Лондону, извештај аташеа за штампу при Посланству КЈ у Лисабону, М. Поповића упућен Миши Креку, потпред седнику владе, пов. бр. 2.538 од 16. VIII 1942, ф. III.
- 150 Пеђа Милосављевић, „Био сам Дучићев секретар”, у: *Сабрана дела...*, VI, стр. 489.
- 151 Перо Слијепчевић, „Јован Дучић”, у: *Сабрана дела Јована Дучића*, књ. VI, Београд–Сарајево 1999, стр. 108.
- 152 Милан Стојадиновић, *Ни рай ни њакџ*, Ријека 1970; Милан Грол, *Лондонски дневник 1941–1945*, Београд 1990; Гроф Галеацо Ђано, *Дневник 1937–1938*, Загреб 1954; *Тајни архиви грофа Ђано (1936–1942)*, Загреб 1952; Милош Црњански, *Ембахадџ*, Београд 1983.
- 153 Богдан Кризман, *Вањска политика југословенске државе 1918–1941*, Загреб 1975; Вук Винавер, *Југославија и Мађарска 1918–1933*, Београд 1979; *Југославија и Мађарска 1933–1941*, Београд 1976; Милан Ванку, *Мала Антаната 1920–1935*, Титово Ужице 1969; Глигор Попи, *Југословенско-румунски односи 1918–1941*, Вршац 1984, Енес Милак, *Италија и Југославија 1931–1937*, Београд 1987 и други.
- Радован Самарџић на следећи начин дефинише Дучића: „Нимало одбојан према читавом српском сељачком народу, у чијој је историји, веровању, моралу и менталитету налазио црте достојне класичних народа, песник блиставог израза и префињених осећања који је написао најлепше огледе о Петру Кочићу и Борисаву Станковићу, писцима без сумње друкчијег кова, достојанствено незлобив према појединцима и покретима с којима се, иначе, није морао слагати, Јован Дучић, први амбасадор у историји југословенске дипломатије, горд због свога порекла, издашан као учен космополита, поврх свега човек који је умео да носи себе, деценијама је, у понашању, на многе остављао утисак таштог држања и галантне отмености. Али, то није био само његов спољашњи изглед. Отмена је била и природа његове душе.”
- Р. Самарџић, „Сој Јована Дучића”, у: *Сабрана дела...*, VI, стр. 510.
- 154 Р. Поповић, *Истина о Дучићу*, Београд 1982; Р. Поповић, *Жудња за фраком*, Београд 1985. Аутори који су писали о књижевном делу Јована Дучића само узредно говоре о његовој служби у југословенској дипломатији (*Сабрана дела Јована Дучића, О делу Јована Дучића 1900–1989*, Додатак издању, Перо Слијепчевић, Славко Леовац, Радован Самарџић).
- 155 Објављене Дучићеве дипломатске извештаје налазимо у: *Историјски гласник*, књ. XIX, 1972, 317–325, „Дучићев извештај из Софије 1911”, приредио Андреј Митровић; „Документа о спољној политици Краљевине Србије 1912,” књ. V, св. 3, 1913, књ. VI, св. 2, 1914, књ. VII, св. 1 (где је објављено неколико Дучићевих извештаја, док се у неколико других помиње); „Књижевност” 1–2, 1991, 108–129, „Дипломатски извештаји – Јован Дучић”, приредио Миладин Милошевић; Богдан Кризман, *Југословенске владе у избељаштву 1941–1943*, Загреб 1985, 134–135 (један извештај из Мадрида 1941). М. Милошевић, Јован Дучић, *Дипломатски списи*, Београд 2015. У књизи Р. Поповића *Истина о Дучићу* наведени су на више места делови појединих извештаја
- 156 О Дучићевим становиштима израженим у есејистичким књигама *Благо цара Радована: књижа о судбини и/или Јуџа са Леуџара: мисли о човеку* и могућностима њихових упоредних и интердисциплинарних контекстуализација у оквирима светске културне баштине в., нпр., Коларић 2001: 17–23; Јовановић 2008: 18–31; Гвозден 2017: 175–184 и др. Поводом изгледа компаративних приступа у оквирима Дучићевих путописно-есејистичких приказивања в., нпр., Леовац 1990: 375–399; Делић 2001: 119–167; Gvozden 2003 и др. У вези са статусом разматраних тема дела *Моји сајуџници: књижевна обличја или Сјаза поред џуџа: есеји и чланци* у опусу Јована Дучића в., нпр., Ранић 2007: 79–87; Стакић Савковић 2012: 255–266; Стакић Савковић 2016: 493–510. За могућности различитих изучавања Дучићевих есеја в., нпр., Милићевић 1965: 229–243; Витановић 1994; Егерић 2000: 215–220; Иванишевић 2009; Радуловић 2009: 39–67 и др.
- 157 У одређеној мери могла би да буду испитивана понекад и сродна критичка упоришта Јована Дучића и Јована Скерлића. Скерлићев текст „Три млада писца”, у коме је први сегмент посвећен Милићевићевом делу *Бесјуђе*, други *Пријовейкама* Николе Јанковића, а трећи *Причама које су изубиле равнотежу*

Станислава Винавера (уп. Скерлић 1922: 137–149) насловом као да се надовезује на Дучићев текст „Наши најмлађи писци”, објављен 1908. године, делимично посвећен и Вељку Милићевићу (Дучић 1908а: 3; Дучић 2008б: 215–222). Колико се Скерлићеви текстови и непосредно ослањају на Дучићева запажања, сведочи и чињеница о, на пример, блиском обликовању увида поводом „најмлађ[е] генерациј[е] писаца” која „показуј[е] једну наклоност песимизму” (Дучић 1908а; Дучић 2008а: 215), што је код Дучића у наведеном тексту из 1908. године представљено и кроз следећу формулацију: „Њихове се књиге зову овим невероватно кобним именима: *Бесиуће, Под живојом, Живи мрјиваци, Голіоја, Под жрвњем*, и све те књиге имају тенденцију да дадну једну велику трагичност рушења и беспућа, и једну очајну поезију немоћи и нирване. Стихови наших најмлађих писаца, у којима нажалост нема онолико уметности и талента колико у неким од поменутих књига са горњим насловима, допуњују тај тамни тон, и то сасвим педантно” (Дучић 1908а; Дучић 2008а: 215). Скерлићево сагледавање Пандуровићеве збирке *Посмртне њочасије* у тексту „Једна књижевна зараза” као да се директно наставља на претходне Дучићеве коментаре: „У српској књижевности, у последње време, ми смо се већ навикли да сретамо наслове који као да су преписани са надгробних споменика, и корице које су у црнини посмртних листа или са трновим венцем испод кога капљу крваве сузе. Наше најмлађе песничко покољење пева песме чији наслови казују садржај: *Један љлч, Рани увелак, Тужне њесме, Тужан дан, На њробљу, Мрачно је и љустіо, Плач, Поїреб, Сузе, Нирвана, De profundis*, и готово нема млађег песника који нема своје *Finale*” (Скерлић 1909: 97–98). Овакве паралеле актуелизују и питање у вези са тим колико је, у ствари, Дучићево виђење канонског у српској књижевности с почетка 20. века било упоришно за Скерлићеве књижевнокритичке одлуке и књижевно-историјске изборе. Иначе, врло позитивно о Скерлићевом приступу у раду и при изради књиге *Српска књижевност у XVIII веку* и четвртог тома *Писци и књије*, Дучић се изражава управо и у периоду између 1908. и 1909. године (Дучић 1908б: 3; Дучић 1909; Дучић 2008б: 115–119).

- 158 Уп. Дучић 2008а: 166.
- 159 Уп. Дучић 2008б: 140.
- 160 Уп. Дучић 2008а: 124, 125.
- 161 Уп. Дучић 2008а: 152.
- 162 Дучић 2008б: 80.
- 163 Уп. Дучић 1929: 4; Дучић 2008б: 152.
- 164 В.: <https://www.nobelprize.org/prizes/lists/all-nobel-prizes-in-literature/>; последњи пут приступљено 4. 6. 2021. године.
- 165 В.: <https://www.nobelprize.org/nomination/archive/list.php?prize=4&year=1901>; последњи пут приступљено 4. 6. 2021. године.
- 166 В.: <https://www.nobelprize.org/nomination/archive/list.php?prize=4&year=1903>; последњи пут приступљено 4. 6. 2021. године.
- 167 Скоро истоветна запажања Дучић даје и у тексту „Култура нашег сељака” (Дучић 1930: 530–532; Дучић 2008б: 252).
- 168 Први пут 1930. године као пета књига *Сабраних дела* у издању Народне просвете из Београда, а други пут као самостално и проширено издање 1940. у Српској књижевној задрузи.
- 169 Према речима Слободанке Пековић, „читав текстуални корпус Дучићевих путописа је врста декадентног дописивања једне структурално одређене и дуготрајне жанровске традиције” (Пековић 2001: 23).
- 170 Овде се ослањамо на Бахтина: „Нарочито важно значење које имају жанрови. У жанровима (књижевним и говорним) у току векова скупљају се облици визија и схватања одређених земаља света. За писца-уметника жанр служи као спољашњи шаблон, велики уметник, пак, побуђује у њему потенцијалне семантичке могућности” (Бахтин 1997, 48). Путопис који преноси литерарне традиције и активира њене семантичке могућности је дијалог између култура у много већој мери него што је монолог припадника једне културе (Бахтин 1997, 59).
- 171 О књижевним путовањима и књижевним путницима в. Гвозден 2006.
- 172 „Уосталом, ја сам овај Нил, који нигде не пушта гласа од себе, чуо свугде у Египту где год сам изнад себе имао макар једну палмину лепезу, или једну тамну гранчицу сикоморе. Значи да Нил истовремено тече и у ваздуху као музика, докле по земљи тече као светлост” (Дучић 1940, 313; подв. В. Г).

- 173 На истом месту Дучић каже да Шатобријан „није био на Мисисипију, чије је водопаде описао у свом бесмртном опису” (Дучић 1940, 275). Познато је, међутим, да је француски писац боравио у Америци и имао прилике да види реку Мисисипи.
- 174 „Имао је свој аутомобил, кога је звао ’мојим Египћанином’, и који је увек носио египатску ознаку и арапски број” (Павловић 1967, 64).
- 175 О Дучићевом односу према историји назнаке је дао И. Стојановић у кратком приказу *Градова и химера*: „Све има дах векова, мирис свештених утвари и очајање старе славе, која за нас има дражи по урођеној нам радозналости за оно што је некад било. О садашњости писац говори само утолико што спомене који леп крај, небо, исток и залазак сунца, поезију којег лепог дана” (Стојановић 1932, 366).
- 176 Истицање значаја путовања као вишег облика сазнања јавља се још у Херодотовој *Историји*. Солон, путујући, долази до пребогатог Креза који му поставља питање: „Пријатељу Атињанине, до мене је дошао глас о твојој мудрости и да си, путујући као мудрац, обишао и упознао многе земље; сад ме је обузела жеља да те запитам којег човека сматраш најсрећнијим на свету?” (Херодот 1959, I 30).
- 177 „Народ, као лице, ограничен је дугим прошлим напорима, жртвама и излагањем опасности... Треба имати заједницу у многим стварима. Сви подједнако волимо оне жртве на које смо заједнички пристали и зла која смо сносили” (Ренан 1883, 29–30).
- 178 На везу између ова два аутора први је указао Никола Мирковић учивши да се Дучићев опис карактеристика националног темперамента сасвим поклапа са извршним приказом који је дао Владимир Дворниковић у књизи *Психа југословенске меланхолије* из 1925 године (Мирковић 1936, 340).
- 179 Може се претпоставити да је Дучић многе од њих и непосредно познавао (пре свега Ле Бона и Тена), али је извесно да у тексту „Књижевни космополитизам” помиње Вунта који је створио „психологију раса” (Дучић 1969б, 260).
- 180 Према Ле Гофовом схватању, у историји менталитета пресудну улогу не играју, као у историји идеја, идеје појединачних мислилаца, већ „менталне маглине у којима су деформисани ођеци њихових доктрина, осиромашени остаци неуспјеле ријечи без контекста играли извјесну улогу” (Ле Гоф 2002, 24).
- 181 „Једном народу није потребно много главних карактерних особина. Добро учвршћене оцртавају оне његову судбину. Погледајмо н.пр. Енглеze. Елементи који оријентишу њихову историју могу бити резимирани у мало потеза: култ истрајног напора који спречава да се устукне пред препреком и да се каква несрећа сматра неуклонивом; религиозно респектовање обичаја и свега, што је проверено временом; потреба делања и презирања слабости и празних спекулација мисли; врло интензивно осећање дужности; контрола самога себе, које се сматра као најглавнији квалитет и брижљиво се одржава нарочито подешеним васпитањем” (Ле Бон 1920, 53).
- 182 У тексту „О књижевном образовању” из 1908. Дучић истиче да се књижевно образовање, и у случају читалачке публике и у случају писаца, стиче читањем добрих писаца и то првенствено страних књижевника (Дучић 1969а, 249–252). Сличан став је Дучић раније изразио и у једном од писама Милану Савићу из Женева: „Свакако бих био за једно превађање, једно широко, универзално превађање, једну епоху превађања, да подигне наш укуc или, бар, регенерише” (1963, 478; Женева, 2. 5. 1900).
- 183 Дучић управо у *Градовима и химерама* пише: „Песник је увек једно острво за себе; међу људима, он је увек само претходник и гласоноша другог доба” (Дучић 1940, 132).
- 184 Уп. и став о Дучићевом језику у контексту тумачења његових путописа: „Дучићев књижевни језик развијао се у најбољим токовима традиције београдског језичког стила однеговане духовности на чијем челу су били Јован Скерлић и Слободан Јовановић” (Магарашевић 1996: 251).
- 185 Јован Делић је рад о Дучићевим путописима објавио и у књизи *О њоезији и њоеџици српске модерне*, уз напомену у фусноти да је овде укључен „стога што баца драгоцјено свијетло на Дучићево пјесништво и поетику” (Делић 2008: 101). На истом месту даје се и детаљан преглед литературе у којој се указује на везу између Дучићевих песама и путописа. У новијој литератури та повезаност се препознаје у *личности*: „У Дучићевим делима лиричност је примарна у песмама, и у путописима, чак у његовим есејима” (Леовац 1996: 9). У блискости Дучићевог поетског и прозног израза у путописима Павле Зорић (1996: 178) истиче *екстатичан џон*: „Екстатични тон је изражен у прозној форми, али га ми доживљавамо као

- песму чији језик, својим врховним, коначним миром, својом зрелом лепотом која наговештава блесак једног јединог тренутка среће – подстиче у нама радосно узбуђење”.
- 186 На основу издања из 1940. приређено је и издање из којег је ексцерпирана грађа за овај рад. Упркос недостацима приређивачког поступка (мењан је Дучићев правопис, па и интерпункција), за издање из 2008. смо се определили јер је због великог тиража и године објављивања лако доступно савременим читаоцима.
- 187 Нажалост, недовољно прецизиране формулације често прате описе језичко-стилских карактеристика Дучићевог стваралаштва, а књижевна критика и историја нису оставили ни превише илустрација за изнесене судове. Тако се, на пример, за Дучићеву рану поезију констатује како је у њој из поезије Војислава Илића преузет „китњаст стил” (Деретић 2007: 946), али без икаквих примера или указивања на одлике таквог стила. Истовремено, појављују се и конкретнији описи језика Дучићевих песама: „Код Дучића се стално осећа напор да буде на висини задатка који је себи поставио, да о великим стварима пева на начин великог песника. Отуда извесна пренапрегнутост његовог песничког језика” (Деретић 2007: 949). Наведени тачан и аргументован суд о „пренапрегнутости” у пуној мери важи и за језик Дучићевих путописа. У Дучићевој поезији истакнута је и „тежња ка узвишеном стилу и свечаној, патетичној дикцији” (Деретић 2007: 949), што, такође, корелира са језичко-стилским карактеристикама песникових путописа.
- 188 Слажемо се са ставом Јована Делића (2008: 102) у коментару оцене Бошка Новаковића који је путописца Дучића доживео као „песника и козера, духовитог лакописца”: „Неће бити да је Дучић био баш такав ’лакописац’, каквим се учинио Новаковићу.” У Дучићевој лексици и синтакси препознаје се, напротив, велики напор да се свака реченица, али и текст у целини, доведу до језичког и стилског савршенства кроз бројне прераде.
- 189 Уп. и добар опис Дучићеве песничке лексике: „Углађеног исказа и пробране лексике, песник систематски елиминише стилске ’огреботине’ попут брутизма, дијалектизама, провинцијализама, архаизама, а поготово турцизама и свих трагова Истока у српском језику и култури” (Негришорац 2009: 19).
- 190 Занимљив је и контекст у којем се лексема *солдаџи* јавља: Спартанци су били солдати (ГХ, 160), Христос је био страшни солдат своје цркве (ГХ, 290). Из примера се види да у њима нема специфичне актуелизације овога германизма, нити икаквога пејоративног призвука.
- 191 На ниску фреквенцију славенизама вероватно је утицала и чињеница да Дучића „српска књижевност пре друге половине деветнаестог века врло мало привлачи” (Витановић 1996: 51).
- 192 Наравно, у језику Дучићевих путописа јављају се и глаголи са конкурентским суфиксима, *-иса* (карминисаним ГХ, 108, психологисати ГХ, 220, спиритуалише ГХ, 247, документарише ГХ, 256 и сл.) и *-ова* (дискутовали ГХ, 237 итд.).
- 193 Могуће је да је Дучић форму *педантиерија* у другом примеру увео да се у непосредном додиру и напоредном односу не би нашле две лексеме изведене суфиксом *-изам* (*још више педантизма и концептизма). Изведенице са овим суфиксом, иначе, нису ретке у Дучићевим путописима (педантизма ГХ, 84, концептизма ГХ, 85, ригоризам ГХ, 149, доктринаризам ГХ, 220).
- 194 Занимљиво је да у путописима нема данашње форме *иензионер*, иако су потврђене две именице са овим суфиксом, *визионер* (визионери ГХ, 102) и *мисионер* (мисионери ГХ, 121, 139). Интересантну дистрибуцију суфикса *-ер* и *-ар* у Дучићевим путописима илуструје и лексема *милионар* (милионаре ГХ, 317).
- 195 Одличан опис и тумачење Дучићевог разумевања песничког језика, као и Дучићевог односа према синтакси М. Настасијевића, понудио је Милан Радуловић (2009: 61–62).
- 196 Варијација позиције атрибута није редовна. Нису неуобичајени ни примери са доследном постпозицијом атрибута: са очима зеленим као лишће лорово (ГХ, 56); оних које нам даје доба цезарско и оних из доба папског (ГХ, 153) и сл.
- 197 Уп.: Ако сиђем у долине које су овде тако дубоке, мени се чини да сам утонуо (ГХ, 6).
- 198 У опису Дучићевог огледа о срећи Мирон Флашар (1996: 24) запажа како се примери „не само помињу и наводе као сведочанства, него се и непрекинуто нижу – готово да кажемо: каталошки”, стварајући „низ или ланац” и повезује ову стилску карактеристику са античким реторичким средствима.

- 199 Дучић је нарочито радо понављао и тиме наглашавао атрибут *свој*: Не треба много говорити, ни говорити о себи: о својој личности, својим укусима, својим навикама, својим опажањима (ГХ, 89); и који даје свакој нашој страсти своје магије и своје истине (ГХ, 138); То духовно царство и кад је губило своју снагу, није губило свој континуитет (ГХ, 139); Има других земаља које су чувене због својих шума, својих снегова, свога цвећа или својих животиња (ГХ, 178); да је она за свагда дубоко паганска, и по својим рељефима и по својем блистању (ГХ, 178); испунила све своје бесанице и све своје намере (ГХ, 210); показујући нам своје катастрофе и своје тријумфе, своја грађења и разграђивања, своје облаке што све побију градом а оживе сунцем; своју непрекидну игру смрти и живота (ГХ, 230), итд.
- 200 Посебну пажњу овде привлачи другачији пример, у којем се у трима напоредним конструкцијама варијација, тј. увођење синонимног предлога, укршта са понављањем новоуведене речи: Учимо због друштва, богатимо се ради друштва, женимо се ради друштва (ГХ, 122).
- 201 Вишечлани субјекат Дучић удваја и заменицом *њо*: Загонетност њене личности, двосмисленост њене праве унутрашње егзистенције, то је оно што њу прати до краја младости (ГХ, 212); Простор и самоћа, то су често две утопије (ГХ, 309). Први пример се, додуше, може тумачити и као пример са апозицијом.
- 202 „Дучић је српски књижевни језик очистио и племенио, ослободио му унутрашња и скривена, неискоришћена семантичка поља, вратио живост, пуноћу, сликовитост и звучну лакоћу” (Палавестра 1996: 2).
- 203 Кашанин је, између осталог, о Дучићу записао да је „мешавина детета и искусног дипломате”, да је „као човек поцрпао из живота све, као што је као писац поцрпао све из речи” (Кашанин 2004: 225).
- 204 Владимир Гвозден исправно примјећује, илуструјући то одабраним наводима из релевантне литературе, да се Дучић чак и у нашој стручној јавности перципира углавном као пјесник, чему је разлог „у рано израженој идеји да његови стихови надмашују све друго што је написао” (2006: 88). Иако смо у принципу спремни да се начелно сложимо са овим давно донесеним судом, то не значи да Дучићево жанровски разнородно дјело није вриједно проучавања – на првом мјесту барем због исправног контекста који даје слика сагледана у својој свеукупности. Друго, сматрамо да добитак за историју књижевности није једини резултат поновног критичког ишчитавања Дучићевих, често високо лиризованих, медитативно-рефлексивних проза. Сучељавање Дучићеве поетике са поетиком савременика, сагледавање његових традицијскопоетичких избора и истрајавања на њима доноси нову енергију у ионако живописне представе културног контекста наше књижевности, нарочито у међуратном периоду. Учвршћује, уосталом, Дучићеву позицију коју смо склонили да превидимо у смислу усавршавања и модернизовања нашег језика у поствуковском, модерном добу, пружајући евидентан утицај и ка другој половини двадесетог стољећа, све до данашњих дана.
- 205 „Није искључено да је управо Дучић, својом ’Стазом поред пута’ подстакао Андрића на писање рефлексивних виђета – ’Знакови поред пута’, као што је вероватно да обојица само настављају моралистичку традицију француских есејиста и Лава Николајевича Толстоја из ’Пута у живот’”, (Коларић 195: 515). Са овом тврдњом тешко бисмо се у потпуности сложили. Понајприје, чини се да је помало олако изречена тврдња да су редови наших аутора *само настјавак моралистичке традиције француске и Толстојеве*. И најповршнији увид у тематику, па и вођење мисли или аргументације, показује да су оба писца непорециво укотвљена у личној и колективној традицији сопственог народа, што оповргава наведени став. Даље – у нашем виђењу – Андрић би према природи своје медитативне мисли, а која је чита већ и у раним књигама – *Ex Ponto* и *Немири*, до овог облика сасвим извјесно дошао без икаквог директног подстицаја. То, наравно, не искључује неку врсту посредног обликовања, финог утицаја старијег писца на млађег, тим прије што је познато да су њих двојица размјењивала своје књиге. Ипак, *облик* презентованих записа двојице писаца је јасно диференциран. Андрић рефлексии излаже у форми цртице, понекад концентрисане и до гноме; сваки Дучићев есеј – зваћемо га тако у недостатку боље одреднице – разгранат је, и на нивоу обје збирке пажљиво конципиран. Док уз *Блајо* и *Јујира* не би ишле одреднице „фрагментаран” и „успутан”, уз Андрићеве *Знакове* оне су постале дио незаобилазног критичарског вокабулара. Врло кратко, само напомене ради, овај крак Андрићевог стваралаштва далеко више наликује на Настасијевићеве забиљешке, дневничке, афористичке, рефлексивне (и такође – врло фрагментарне) из четврте књиге Сабраних дела – *Есеји, белешке, мисли*. Постоји озбиљна претпоставка да је Андрић могао бити упознат са

- овим Настасијевићевим записима с обзиром на (раније) Винаверово издање Настасијевићевих сабраних дјела, и на барем једну прилику у којој је Андрић у вези са Настасијевићевим дјелом узео учешћа у дискусији. Да ли су ови Настасијевићевии записи пак на Андрићеву поетику непосредно утицали – питање је за неку другу студију.
- 206 Истовјетан поетички импулс препознајемо и у Андрићевим *Знаковима њоред љуџа*. Балансирање, али и повремена неуравнотеженост, необлажена напетост између широко захваћених тема и микропенти одликују и једно и друго дјело. Ипак, иако је правац посматраних промишљања исти, смјер им је супротан: Дучић пише тежећи да изађе из себе, да дедукује, да се пробије кроз опну индивидуалног не би ли дошао до импулса општег, а Андрић, полазећи од уочених образаца, могућих генерализованих истина, да се привуче свом језгру, што ближе свом унутрашњем егзистенцијалном трептају, да га сагледа и (за себе) протумачи. Ако смо склони да све три књиге (*Благо, Јуџра, Знакови*) прогласимо за рефлексивно-медитативне записе, наш је утисак да је у првима више рефлексивне, а у другима више медитације. Другим ријечима, Дучић нам своју ријеч изриче као проповједник, Андрић као мудрац пустињак. Веома је значајна наизглед узгредна напомена Новице Петковића о сличности принципа на којима су настајале Дучићева и Андрићева реченица, и далекосежност и значајност промјена које су обе донијеле у нашој језичкој култури и њеној убрзаној модернизацији, нарочито послвије Првог свјетског рата. Петковић биљежи: „За њу (Дучићеву реченицу, напомена Н. Б.) већ можемо рећи да представља језичку тековину која је шира од песничке, јер је суделовала у стабилизовању разрађенијих синтаксичких структура, као нешто касније и другачије Андрићева реченица” (2007: 82).
- 207 Иако током хода кроз *Јуџра* срећемо софисте, Сократа, Хомера, мудрог Соломона, апостола Петра, Немањиће, Борџије, Волтера, Русоа, Пушкина, Гетеа, Игоа, Хајнеа, Шопенхауера, Ничеа, француске и њемачке краљеве, Обреновиће... њихови ликови нису тако изразити, не захтијевају нашу пажњу тако бучно и безусловно као у старијој књизи. Сведени су у *Јуџрима* на динамичну илустрацију, и као такви композиционо врло функционални.
- 208 Остали есеји посвећени су мирноћи, плесу, родољубљу, карактеру и уљудности.
- 209 Милан Кашанин и Меша Селимовић дијеле утисак о правцу којим се кретала Дучићева путописна, есејистичка, и понешто филозофска мисао. Пишући о различитим издањима књиге *Грагови и химере*, Меша примјеђује да Дучић постаје разуђенији, духовитији, штедрији, сводећи на мању мјеру празан ход кроз класику и историју (Селимовић 1969: 334), док Кашанин, поредећи старију и млађу књигу есеја, пише: „У начину писања, између двеју књига има разлике. У *Јуџрима са Леуџара* је мање цитата и демонстрирања ерудиције, а више оригиналних мисли и личнога искуства. Текст, неоптерећен античким примерима и анегдотама, мирно је саткан од кратких и просто писаних реченица, без сувишних поређења и повишеног тона” (Кашанин 2004: 242).
- 210 Методом случајног избора, јер су таква мјеста врло честа и у *Благу* и у *Јуџрима*, навешћемо један одломак из есеја „О мржњи”. Дучић биљежи: „Човек не мрзи другог човека него само ако га се боји, и зато мржња и страх иду напоре. Ако се човек, напротив, не боји свог противника, онда га и не мрзи, него га презире. Стога су људи који пуно мрзе уопште страшљивци, и имају женску ђуд и осетљивост; а други, сасвим противно, имају особине мужевне и поносне” (2004: 271). Ово такође није једино мјесто на коме би се могли зауставити они проучаваоци који су Дучића, нарочито у есејистици, склони да оптуже за фино упаковану мизогинију. У есеју „О карактеру”, гдје се експлицитно моћ индигнације везује за моралну чистоту и здравље, Дучић ће казати: „Жена не уме да индигнира, него само да увреди, зато што у женама има више охолости него поноса, и више укуса за формализам него за суштину. Према томе, осећање индигнације је углавном особина мушкараца” (2004: 320). Ипак, овдје, као и на оним мјестима гдје је Дучић склон да нападно генерализује (као када изриче судове о Енглезима, Бугарима, Хрватима) враћа нам се у видокруг питање са почетка текста – колико је дубинска, композициона иронија као начело продрла у све нивое посматраног текста?
- 211 Занимљиво је, ипак, да се код проблема патње и мука Дучић хришћанин и Дучић класичар разилазе, тј. овај други односи очигледну превагу. Као освједочени заљубљеник у живот, Дучић не полаже много на патњу, нити је истиче као тренутак прочишћења. Тјелесно здравље њему је готово подједнако важно као

- и душевно. Идеал хармоније, неугасла визија калокагатије, провејава, рецимо, из Дучићеве напомене „да дуже и здравије живе они поштени и добри”.
- 212 Једна од таквих сентенци отвара и есеј „О карактеру”. Изненађења код Дучића иду у два тока – или воде до дубоких неслагања са аутором, или, сасвим неочекивано, изазову истинско преиспитивање. Дучићева готово овлаш изречена опаска што слиједи води размишљање другим назначеним правцем. Она гласи: „Једно од најплеменитијих осећања човекових, то је моћ индигнације” (2004: 320). Најприје се, природно, сама од себе зачиње запитаност над очигледним парадоксом – зашто су огорчење, одбацивање, презир, срдитост – проглашени за благородну црту човјекову? Мало даље, неупоредиви стилиста Дучић постепено открива да се парадокс разрјешава на нивоу бинарне поставке – усхићење и индигнација као комплементарне реакције одају биће спремно на племенит ангажман, на реакцију, на тежњу да се свијет учини бољим мјестом. „Моћ индигнације”, поентира есејиста, „долази стога од човекове велике моралне чистоте” (2004: 320).
- 213 И иначе је више него занимљиво посматрати како ова сабрана и здраворазумска природа скоро са (помињаном) индигнацијом посматра повишена емотивна стања заљубљености и страсти. У есеју посвећеном разочарању Дучић вели: „Ка разочарењу су склони људи према њиховом темпераменту, а не према њиховом интелекту; јер је разочарење увек ближе крви и осећању него духу и памети. Ово се најбоље види код заљубљених, који никад не знају ни зашто су очарани, ни зашто су разочарани, *јер заљубљеници живе у болесном најону машиће и поийиуној разузданости нерава*” (2004: 265, подвлачење Н. Б.).
- 214 Од насртаја, као што је општепознато, нису поштеђене ни богиње, немоли смртне жене.
- 215 Карактеристична је биљешка надреалисте Ђорђа Јовановића у ревији *Надреализам данас и овде* из 1932. године, посвећена првом издању Дучићевих сабраних дјела, у којој је изразито негативно писано о тада новој књизи *Блајо цара Радована*: „Поезија тог господина (Г. Јована Дучића) заостала је још само на понеким светосавским прославама или у ’концертном делу’ неке србијанске, паланачке забаве. Они који су се некад усхићивали Дучићем, имају сада децу која читају Црњанског, Драинца или Декобру [...] Таленат који почиње да се манифестује тим песмицама осредњег провинцијског нивоа, сада (1926–1930) је остварен у гломазној торти од бајатих колача названој *Блајо цара Радована*. Јово Дучић из прошлог века постаје Јован Дучић овог века, а кад би се неким чудом пребацио у идуће столеће био би Ован Дучић, опет песник, варничан дух и тако даље, без икаквих других промена” (Јовановић 1932: 41).
- 216 На ту чињеницу указао је Јован Деретић у својој *Историји српске књижевности*, истичући одређене специфичности Дучића као прозног писца: „Дучићева проза, много обимнија од поезије (од пет књига његових сабраних дела само једна садржи песме а све остале су прозне), остала је ипак у њеној сенци. Премда је показао наративне склоности у поезији, у прози се није огледао у приповедним врстама, није писао приповетке и романе, као прозаиста остварио се у граничним, нефункционалним формама: путопису, филозофским максимама и есејима, у књижевној критици и есејистици, историји, уметничкој критици, публицистици. Као уметник у њима је исти као у песмама: стрпљиви неуморан радник, мајстор који подједнако пази да му детаљи буду савршено изведени, да целина буде складно компонована, перфекциониста у стилу, драгуљар. Зато је на својим главним делима дуго радио, као и на песмама” (Деретић 2002: 986).
- 217 Стога је за његову књигу с правом речено да представља „исто толико филозофско дело колико и књижевно” (Кашанин 1990: 315).
- 218 „Кад се појавила, свечано најављена, као шеста књига *Сабраних дела*, она је изненадила читалачку публику и критичаре” (Леовац 1985: 212).
- 219 „Пошто су ово размишљања једног мисаоног песника, и проза нашег најистакнутијег и највећег стилисте, Одбор је сматрао за част, да прими на себе дужност растурања у највећем броју овог дела, које је једно монументално дело наше књижевности” (Поповић 2009: 132).
- 220 Велибор Глигорић је дјелу замјерао његово исувише књишко мудрословље: „Ова књига писана је у доколици међу разбацаним књигама о антици, после дугог меланхоличног гледања у статуу Амора коме су несташна деца сломила врх од стреле” (*Истио*: 143); дочим је Милован Ђилас у доктринарној марксистичкој визури Дучићу спочитавао искљученост из животне стварности: „Дучић је незванични мислилац

- једне класе. Његове теме често су више салонске козерије (О Љубави, О Жени..., о свему уосталом), него стварна научна и духовна истраживања. Он све види под дојмом једног салона; кроз стакла на његовим вратима или свилене завесе на његовим прозорима; као да не постоји свет ван тога и као да нема ваздуха који не би мирисао на парфем” (Ђилас 1932: 7). Слично ће двадесет година касније писати и Меша Селимовић, осврћући се једном једином реченицом свог „Предговора” Дучићевим изабраним *Стиховима и њрози* на његове есеје у истом духу: „У *Блаіу цара Радована* и неким другим својим делима, Дучић је адвокат буржоазије, њен гласноговорник, цинични заступник њених интереса” (Селимовић 1952: 13).
- 221 Постоје различита термилошка колебања у вези са одређењем типа дискурса којем припада *Блаіо цара Радована*. Естетичар Света Лукић сачинио је, на темељу учења шпанског филозофа Хуана Маријаса, прегледну теоријску студију о једној самосвојној и дугој традицији литерарног стварања коју назива *филозофска књижевност*. Ријеч је о току мисаоно-умјетничке прозе која се протеже од античких дијалога, преко средњовјековних теолошких коментара, ренесансног есеја, француских моралистичких трактата и текстова најразличитијег карактера из деветнаестог вијека, све до дјела аутора прве половине двадесетог стољећа у чијем опусу постоји доминантна рефлексивна компонента. Управо је о тој, последњој фази Лукић говорио као специфичној у односу на претходне етапе развоја филозофске књижевности, називајући је „есејистичком или интелектуалном” (Лукић 1981: 218). Есејистика, у том погледу, представља вјероватно најадекватније термилошко одређење овог корпуса Дучићеве прозе, који припада једном од изразитих токова западноевропске литературе свог времена.
- 222 Занимљив је податак који говори о порасту интересовања за *Блаіо цара Радована* крајем двадесетог и почетком двадесет и првог вијека: „Сагледавање *on-line* каталога Библиотеке Матице српске у Новом Саду (<http://bmsalf.ns.ac.yu/cobiss/>) у марту 2002. показало је да је више примерака појединих Дучићевих дела објављено током последњих десет година, него током читавог претходног периода. Неки издавачи хвалили су се да су продали и по 100.000 примерака *Блаіа цара Радована*. Не би отуда било неумерено рећи да је Дучићева проза представљала бестселер последње деценије. Тешко би се, дакле, могло рећи да је, барем што се читалаштва тиче, проза остала у сенци поезије” (Гвозден 2003: 11). Вјечито читалачко интересовање за књиге „мудрости”, приручнике лако доступног знања и за сваку прилику згодних цитата, учинили су несумњиво и ово Дучићево дјело читанијим са појавом нових и приступачних издања. То не треба схватити као знак његове особите мисаоне тривијалности, већ прије као израз феномена да широка популарност једној таквој књизи може ускратити скрупулознију критичку рецепцију од оне коју је до тада завриједила.
- 223 С разлогом је претпостављен утицај овог Дучићевог дјела и на сродне *Знакове њоред њуіа* Ива Андрића: „Није искључено да је управо Дучић, својом ’Стазом поред пута’ подстакао Андрића на писање рефлексивних вињета ’Знакови поред пута’, као што је вероватно да обојица само настављају моралистичку традицију славних француских есејиста...” (Коларић 1995: 515).
- 224 Мјесто овог Дучићевог дјела у тој стваралачкој области постављено је од критике на највише вриједносне љествице: „Дучићеве медитације иду у сам врх наше медитативне прозе: штавише, оне га и превазилазе јер са непоновљивом елеганцијом и парадоксалном духовитошћу свог израза, сажетошћу мисаоних интензитета, дубином антиципације и далековидим препознавањем односно стварањем мисаоних модела за свет који тек долази – намећу као мера и критеријум медитативног прозног облика” (Глушчевић 1990: 418).
- 225 Настанак легенде везује се за конкретан географски простор, али је по свим елементима очигледно ријеч о лутајућем мотиву, познатом у различитим традицијама и културама широм свијета: „У Тимочкој Крајини, дакле у источном делу данашње Србије, многи људи и жене пророкују о силном благу некаквога *Цара Радована*. За то се благо говори да је необично велико. Али се не може до њега да дође, докле се не би нашла трава *Расковник*, те њом да се отворе браве и катанци на вратима, где се то благо чува. А тај добросрећни *Расковник* нико не може да нађе” (Веснић 1894: 172).
- 226 Најочигледнији и у досадашњим студијама одавно потврђен утицај прије свега чини свеколико античко хуманистичко наслијеђе: „Дучић је увелико окренут античком, грчком и римском наслеђу, грчкој и римској филозофији, књижевности, историографији” (Леовац 1985: 215). У претежном броју текстова

- од раних критика до познијих студија – који су трагали за појединачним узорима Дучићевих филозофско-књижевних рефлексија сасвим оправдано је најфреквентније име Мишела де Монтења, али и других аутора који су извршили несумњив утицај на одређена пишчева поетичка опредељења и мисаона усмјерења: „И по предметима на којима се заустављао, и по лабовој повезаности градива, као и по анегдотичној форми излагања, Дучићево дело подсећа много на *Есеје* Монтењеве, само, док је Монтењ изградио свој животни став на познавању античке културе, која му је била блиска у свима својим танчинама, дотле је наш песник уз њу, коју такође добро познаје и чијем се проучавању нарочито посветио боравећи више година у Атини и Каиру, уз њу додао и огромно искуство и сазнање што је обухватило све духове почев од Ренесансе, кад је Монтењ живео, па до данас. Стога су њему позната учења Сократа, Епиктета, Марка Аурелија, Цицерона и Сененке исто тако као и учења Монтења, Русоа, Лока, Карлајла, Емерсона” (Лебл-Албала 1938: 271–272); „Дучић припада традицији есејистичког начина писања која свој прави почетак налази код Монтења у 16. веку, а настављаче код писаца временски много ближих Дучићу, као што су Американац Ралф Валдо Емерсон, аутор књиге *Управљање живојом*; Морис Метерлинк, писац *Мудрости и судбине*; или Карлајл са својим огледима о херојима” (Гвозден 2006: 89).
- 227 Фројдова расправа „С оне стране принципа задовољства” објављена је 1920. године и Дучићу је могла бити позната. Уп. „У психоаналитичкој теорији прихватамо, без двоумљења, да се ток психичких процеса аутоматски регулише принципом задовољства, то јест верујемо да се он увек побуђује непријатном напетости, а да затим узима такав правац да је крајњи исход смањење те напетости, односно избегавање незадовољства или пак стварање задовољства” (Фројд 1994: 7).
- 228 Сасвим је у складу са реченим један ранији покушај исцртавања Дучићевог филозофског профила: „Он је, ако тако можемо рећи, дискретни стоичар и благи епикуровац, који сања о древним грчким и хришћанским идеалима, о великим идејама и истинама” (Леовац 1985: 218).
- 229 Уп: „Ову синтезу хришћанске филозофије и савремене хришћанске прагматике Дучић је извео сасвим природно и уверљиво, у стилу класичних филозофа карактеролошке и моралистичке оријентације” (Глушчевић 1990: 425).
- 230 Њен носилац је Свети Анселмо, средњовековни теолог који је устврдио: „Највећа мисао која постоји на свету не може бити мишљена као непостојећа” (Крешенцо 2003: 102). Дучић се у многим својим размишљањима ослањао на баштину хришћанских мислилаца, подједнако се везујући за ауторе источне, као и западне традиције.
- 231 „Треба још додати да, пошто је у примарној инспирацији заснован на личном искуству, Дучићев угао виђења је искључиво мушки. Чак и језички, опозицију у његовим текстовима готово увек чине жена – човек, а не жена – мушкарац. Као и у најлепшим примерима витешких, платонских, утопистичких љубави, о којима, како ћемо видети, Дучић често говори, обожавање жене почива на објективизацији њене личности; она је предмет обожавања, али није субјекат у том односу. Она може постати субјекат само у чулној и земаљској љубавној игри” (Витановић 1990: 24).
- 232 Наслов једног текста већ по себи говори о степену таквих аналитичких заострености: „Идеологија мизогиније у Дучићевом *Благу цара Радована*” (Стефановић 2008).
- 233 Управо је једна продубљена студија језичке грађе Дучићевог дјела указала на неке од понуђених претпојавки, пренебрегаваних у корист идеолошки настројених интерпретација: „Основни принцип Дучићевог есеја није коначно ни поетски као што није ни научни – већ је принцип поларности. Све супротности садрже једна другу када се односе на било који значајан ентитет. Ипак се мора признати структурна и смисаона примарност филозофског поретка. У концепцији научних елемената који афирмишу здрав разум Дучић оставља композицијског простора за рационални дух који управља током догађаја” (Јовановић 2008: 29).
- 234 Такав ексклузивизам у афирмисању националне историјске и културне оставштине у Дучићевом опусу адекватно је детектован у литератури: „Дучићево враћање старој словенској и српској митологији није у складу са његовим ’медитеранским’ опредељењем. У поезији, на пример, ако је спомињао српске легенде и повесне чињенице, онда је највише спомињао легенде и чињенице из ’царског’ времена, из средњевековне феудалне историје” (Леовац 1985: 213).

- 235 Јунг је већ у то вријеме увелико разрадио своју теорију о неколико средишњих архетипова људске психе, међу којима ће се ентитет *Аниме* издвојити у његовом схватању као енергетски најпотентнији: „Ова представа је 'господарица душа' како је назвао Шпителер (Spitteler). Ја сам предложио термин *Анима*, јер би тиме требало да се означи нешто специфично, за шта је израз 'душа' исувише уопштен и нејасан. Стање ствари које се подразумева под појмом *Аниме* јесте крајње драматичан садржај несвесног. Он се може описати рационалним, научним језиком који, међутим, ни из далека не изражава његово живо биће” (Јунг 2006: 270).
- 236 На тај аспект у вези са његовим *Градовима и химерама* већ је указано: „Дучићу би се, ипак, могла приговорити и склоност ка стереотипима и општим мјестима” (Делић 2001: 164).
- 237 Утицај Ларошфукоа, на кога се писац на једном мјесту у књизи непосредно позива, несумњиво је присутан у Дучићевим есејима. Поред сродности кључних тема и афористичког начина исказивања о њима, један аспект Дучићевог мишљења, посвећен расвјетљавању праве природе човјекских духовних покретача – истинске мотивације његових „узвишених” поступака – неизмјерно дугује филозофу опсесивно замишљеном над питањем „лажности особина које назовамо врлинама” (Ларошфуко 2020: 89). Многи пасуси Дучићевог дјела изгледају као готове разраде појединих Ларошфукоових *Максима*.
- 238 „Предмет поређења у њега скоро је редовно неки апстрактни појам или нека појава из моралног света” (Јовановић 2008: 20).
- 239 Заснована на позитивистичкој основи, једна сродна опсервација о таквом пишевом ставу детектована је у литератури: „Као припадник режима коме је богатство мерило многих вредности, Дучић је рекао мисли које показују да је био каткад охол, недемократичан и уско честољубив, човек који свој духовни аристократизам преобраћа у индивидуалистички себичан аристократизам” (Леовац 1985: 218).
- 240 Интересантно је да први од два на почетку студије претпостављена романа у једној могућој традицији проистекло из Дучићевог дјела – *Прољећа Ивана Галеба* – значајан простор посвећује овој Дучићевој опсесивној теми: Прометеју као једном од најуниверзалнијих и најдубљих симбола човјекове имагинације (Десница 1990: 82).
- 241 Други међу поменутих романима у скицираној традицији прозе ослоњене на *Благо цара Радована – Дрвени и смрћ* – представља индикативан примјер као у првом реду дјело дубоке религиозне сумње (Селимовић 1966). У истом смислу илустративан је и данас готово заборављени роман *Понорница* Скендера Куленовића, који у назначеном хоризонту такође доноси карактеристичну јунакову борбу између „бесчулних чула религије и религије самих чула” (Куленовић 1977: 24). Слично најзначајнијим литерарним интерпретаторима исламског свијета у српској књижевности, који по природи ствари углавном потичу из босанскохрватских крајева (попут самог Андрића) и Дучић је дао значајан допринос разумијевању оних садржаја српског културноисторијског искуства који су у њему чврсто усађени са упливом исламске компоненте и чине његов вишеструко динамичан елемент.
- 242 Архивску грађу о Јовану Дучићу из Административне архиве САНУ и из делова оставштине Јована Дучића, која је доспела у Архив у новије време (2007. и 2013. године), па је стога до сада мало коришћена, истражио је и документа и предмете стручно обрадио Миле Станић.
- 243 Грађа Задужбине Николе Ј. Мариновића налази се у оквиру Административне архиве СКА; Дучићево писмо: р. бр. 193.
- 244 Награда је, и поред по вредности шароликих дела подношених на стечај и њихових већином мање познатих аутора, задржала значај и у каснијим годинама. И после Дучића било је неколико добитника који су оставили дубок траг у српској књижевности – Милан Ракић за *Нове џесме*, Иво Ђипико за спис *Из солунских борби*, поново Јован Дучић за *Сабрана дела*; један од добитника био је Аугуст Крклец за збирку *Љубав и њица*, објављену код С. Цвијановића.
- 245 Ово излагање је објављено: *Реферат њ. др Владана Ђорђевића о џесмама Јована Дучића*, Ново време, Београд, 1911, VII, 3–9, 179–183.
- 246 Целу грађу о овом издању први је истражио Љубомир Никић. На основу пронађеног Дучићевог рукописа који је песник послао Цвијановићу и Цвијановићеве коректуре, детаљно је објаснио Дучићев поступак, исправио нетачности и заблуде којих је било у литератури и критички објавио песме које писац није

- планирао за ужи избор. Опширно о томе: Љ. Никић, *Интегрално издање Дучићевих њесама*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1974, XL, 3–4, 249–267.
- 247 Архив САНУ, 108341/3.
- 248 Српски књижевни гласник, *Јујиро* (1902, V, 25), *Дубровачко вече* (VII, 187), *Сјавање воде* (188), *Брачна њесма* (1903, IX, 594), *Свети* (1904, XII, 1060); *Бдење* (1902, VI, 832–833), *Прошлости* (1904, XI, 38).
- 249 Љ. Никић, *нав. дело*, 159–176.
- 250 Архив САНУ, 10831/4.
- 251 Универзитетска библиотека у Београду, Легат Исидоре Секулић... Поред овог примерка, Никић је навео и два примерка из Народне библиотеке Србије и један из Библиотеке града Београда.
- 252 Административна архива СКА, 46/1922. Предлог је писан руком Слободана Јовановића, са потписима оба предлагача.
- 253 Административна архива СКА, 94/1924.
- 254 Административна архива СКА, бр. 226, 339.
- 255 Административна архива СКА, бр. 145/1930, 106/1930.
- 256 Од девет кандидата, колико их је било у избору у целој Академији, поред Дучића, потребних 15 гласова добио је још само Иван Ђаја.
- 257 Административна архива СКА, бр.1941/1937; 1056/1938.
- 258 *Истио*.
- 259 *Политика*, Београд, 8. март 1939, стр. 6.
- 260 Административна архива СКА, бр. 93/1942.
- 261 *Годишњак*, 1946, LI, 1941–1944, 240–241.

СКРАЋЕНИЦЕ

- АСАНУ – Архив Српске академије наука и уметности
- БСАНУ – Библиотека Српске академије наука и уметности
- АЈ – Архив Југославије
- АЈ, ЗБ – Архив Југославије, Збирка фотографија
- АКЦВПП – Архива Културног центра „Дом породице Павловић”

